

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Pretpostavke i pravci unapređenja kvalitete života i kreiranja stimulativnog okruženja za povratnike

Čičić, Muris; Pejanović, Mirko; Turulja, Lejla; Arslanagić Kalajdžić, Maja; Kadić Maglajlić, Selma ...

2020-12

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/773e700d-cc20-4802-90d7-70105f5e2766>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

PRETPOSTAVKE I PRAVCI UNAPREĐENJA
KVALITETE ŽIVOTA I KREIRANJA STIMULATIVNOG
OKRUŽENJA ZA POVRATNIKE

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**

**Special Editions
Volume CXCII**

**Systems Research Center
Book 7**

**Assumptions and directions for improvement
of quality of life and creating a stimulating
environment for returnees**

Editor
Miloš Trifković

SARAJEVO 2020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Posebna izdanja
Knjiga CXCII

Centar za sistemska istraživanja
Knjiga 7

Pretpostavke i pravci unapređenja kvalitete
života i kreiranja stimulativnog okruženja
za povratnike

Urednik
Miloš Trifković

SARAJEVO, 2020.

Pretpostavke i pravci unapređenja kvalitete života i kreiranja stimulativnog okruženja za povratnike

Izdavač

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača

Akademik Miloš Trifković

Urednik

Akademik Miloš Trifković

Autori

Akademik Muris Čičić, akademik Mirko Pejanović, prof. dr. Lejla Turulja, prof. dr. Maja Arslanagić-Kalajdžić, prof. dr. Selma Kadić-Maglajlić, prof. dr. Melika Husić-Mehmedović, mr. sci. Amra Avdagić

Recenzenti

Akademik Slavo Kukić

Prof. dr. Jasmina Osmanković

Lektura

Irma Grebović-Muratović

Korektura

Sabina Vejzagić

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa

Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo

Tiraž

200

Sarajevo, 2020.

Indeksirano

C.E.E.O.L.

EBSCO

ISBN 978-9926-410-60-5

Realizaciju naučnoistraživačkog projekta i objavljivanje publikacije omogućila je Vlada Federacije Bosne i Hercegovine

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	13
UVOD.....	14
1. PREGLED LITERATURE	20
1.1. Kvalitet života.....	21
1.2. Emigracijske aspiracije.....	23
1.3. Zašto ljudi odlaze?.....	25
2. PRIMJERI USPJEŠNIH PRAKSI POVRATKA I ZADRŽAVANJA.....	28
2.1. Albanija.....	30
2.2. Bugarska.....	32
2.3. Češka.....	33
2.4. Poljska.....	34
2.5. Slovačka.....	35
2.6. Turska.....	36
3. KVALITET ŽIVOTA U BIH I EMIGRACIJSKE ASPIRACIJE.....	37
3.1. Ciljevi i metodologija istraživanja.....	37
3.2. Blagostanje u BiH.....	39
3.2.1. Zadovoljstvo životom.....	39
3.2.2. Emotivni aspekt blagostanja.....	40
3.2.3. Eudaimonska mjera blagostanja.....	41
3.3. Kvalitet života.....	42
3.3.1. Materijalni uslovi za život.....	42
3.3.2. Zaposlenje.....	43
3.3.3. Zdravlje.....	45
3.3.4. Obrazovanje.....	45
3.3.5. Društveni odnosi i slobodno vrijeme.....	46
3.3.6. Ekonomska i fizička sigurnost.....	48
3.3.7. Uprava i osnovna ljudska prava.....	49
3.3.8. Prirodno i životno okruženje.....	49
3.4. Migracijske aspiracije građana BiH.....	50
3.5. Važnost pojedinih dimenzija kvalitete života za emigracijske aspiracije.....	53
3.6. Profili potencijalnih (ne)migranata.....	54
3.6.1. Ko su oni koji planiraju napustiti BiH?.....	55
3.6.2. Ko su oni koji planiraju nastaviti život u BiH?.....	56

4. POVRATNICI U BIH	59
4.1. Metodologija istraživanja i profil povratnika	59
4.1.1. Ambiciozna omladina	60
4.1.2. Zlatne godine	62
4.1.3. Nezaposleni i razočarani	63
4.2. Razumijevanje života van BiH.....	65
4.3. Razlozi za povratak u BiH	68
4.4. Trenutni život povratnika u BiH	70
4.5. Ideacija/zaključci/strategija.....	73
5. PANDEMIJA I ŽIVOT U BIH	75
6. STRATEŠKE SMJERNICE I ZAKLJUČCI	80
6.1. Važnost fokusiranja na unapređenje kvalitete života	82
6.1.1. Primjer mjera za unapređenje kvalitete života mladih	85
6.2. Kreiranje stimulativnog okruženja za zadržavanje povratnika u BiH	87
6.2.1. Primjer mjera za zadržavanje povratnika u BiH	89
6.3. Zaključak.....	92
LITERATURA.....	95
PRILOZI	99
Migracijske namjere.....	103
Subjective Well-being (OECD).....	104

Listu slika

Slika 1. Metodološki pristup studije	18
Slika 2. Ukupno zadovoljstvo životom naspram BDP-a po tržišnim cijenama, 2013. (Eurostat, 2015).....	21
Slika 3. Dimenzije 'kvalitete života' (Eurostat, 2015).....	22
Slika 4. Generalno zadovoljstvo životom.....	39
Slika 5. Zadovoljstvo životom građana EU i BiH (podaci za EU preuzeti s web stranice Eurostata)	40
Slika 6. Emotivni aspekt blagostanja - sreća	41
Slika 7. Eudaimonski aspekt blagostanja.....	41
Slika 8. Nivo zadovoljstva trenutnom finansijskom situacijom	42
Slika 9. Finansijska pozicija	43
Slika 10. Zadovoljstvo poslom	44
Slika 11. Zadovoljstvo poslom građana EU i BiH	44
Slika 12. Zadovoljstvo psihičkim/fizičkim zdravljem.....	45
Slika 13. Da li ste nakon završetka formalnog obrazovanja nastavili da se usavršavate u nekim segmentima?	46
Slika 14. Zadovoljstvo vremenom.....	47
Slika 15. Zadovoljstvo različitim aspektima društvenog života.....	48
Slika 16. Prisustvo kriminala.....	48
Slika 17. Nivo demokratije i korupcije.....	49
Slika 18. Zadovoljstvo prirodnim i životnim okruženjem.....	50
Slika 19. Migracijske aspiracije.....	51
Slika 20. Planirano vrijeme ostanka u drugoj (novoj) zemlji	51
Slika 21. Preduzimanje konkretnih radnji vezano za ispunjavanje aspiracije za odlaskom (prethodnih 6 mjeseci)	52
Slika 22. Preduzimanje konkretnih radnji vezano za ispunjavanje aspiracije za odlaskom (u narednih 12 mjeseci).....	52
Slika 23. Emigracijske aspiracije prema regijama/kantonima (planiraju da napuste BiH).....	56
Slika 24. Namjere ostanka prema regijama/kantonima (planiraju život u BiH)..	57

Slika 25. Razlike u percepciji onih koji imaju emigracijske aspiracije u odnosu na one koji ih nemaju.....	58
Slika 26. Razlike u osjećajima onih koji imaju emigracijske aspiracije u odnosu na one koji ih nemaju.....	58
Slika 27. Profili povratnika – mladi.....	61
Slika 28. Profili povratnika – zreli.....	62
Slika 29. Profili povratnika – stariji.....	64
Slika 30. Aspekti života iz perspektive povratnika	66
Slika 31. Argumenti za i protiv povratka u zemlju.....	72
Slika 32. Zabrinutost zbog koronavirusa u BiH	75
Slika 33. Mišljenje o mjerama nadležnih institucija u BiH.....	76
Slika 34. Mišljenje o restriktivnim mjerama nadležnih institucija u BiH	77
Slika 35. Segmenti potrošnje i finansijskog stanja	78
Slika 36. Segmenti potrošnje i finansijskog stanja	78
Slika 37. Prisutnost korone u okruženju.....	79
Slika 38. Odnosi između pojedinih dimenzija kvaliteta životom i emigracijskih aspiracija građana BiH.....	82
Slika 39. Prijedlog mjera za unapređenje pojedinačnih dimenzija kvaliteta života (Eurostat, 2015).....	85

Lista tabela

Tabela 1. Osnovne informacije o procesu prikupljanju podataka.....	38
Tabela 2. Demografija uzorka.....	38
Tabela 3. Rezultati logit analize uticaja dimenzija kvalitete života na emigracijske aspiracije.....	54
Tabela 4. Demografska struktura ispitanika u fokus grupama.....	60
Tabela 5. Demografska struktura ispitanika u dubinskim intervjuima	60

Lista priloga

Prilog I. Upitnik za procjenu kvalitete života.....	101
Prilog II. Vodič za fokus grupe i projektivne tehnike	108

Lista skraćenica

ABSL	The Association of Business Service Leaders
BDP pc	Bruto domaći proizvod per capita
BDP pc ppp	Bruto domaći proizvod per capita purchasing power parity
bh.	bosanskohercegovačko
BiH	Bosna i Hercegovina
BPK	Bosansko-podrinjski kanton
COVID-19	Koronavirus bolest
DB	Distrikt Brčko
EU	Evropska unija
FBIH	Federacija Bosne i Hercegovine
GDP	Gross domestic product
GDP pc	Gross domestic product per capita
GDP pc ppp	Gross domestic product per capita purchasing power parity
IT	Informacione Tehnologije
KS	Kanton Sarajevo
MMF	Međunarodni monetarni fond
NIR	Naučno-istraživački rad
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
PIIGS	Portugal, Italy, Ireland, Greece, and Spain
PK	Posavski kanton
RS	Republika Srpska
TK	Tuzlanski kanton
ZDK	Zeničko-dobojski kanton

SAŽETAK

Cilj Studije *Pretpostavke i pravci unapređenja kvaliteta života i kreiranja stimulatavnog okruženja za povratnike* jeste analiza ukupnog zadovoljstva građana BiH kvalitetom života, te općeg blagostanja, kao i dovođenje rezultata u kontekst emigracijskih aspiracija i želje za napuštanjem zemlje. Pored toga, obzirom na stanje izazvano pandemijom COVID-19, studija adresira i pitanje uticaja pandemije na kvalitet života i opće raspoloženje građana BiH. Studija sadrži analizu stavova građana BiH o nekoliko dimenzija kvaliteta života koja je bazirana na namjenski prikupljenim primarnim podacima iz 2020. godine na uzorku opće populacije BiH te povratnika u BiH (oni koji su živjeli van BiH i vratili se u proteklih 10 godina). Na bazi prikupljenih i analiziranih podataka, te u skladu s literaturom, studija predlaže mjere koje su najčešće relevantne na nižim nivoima vlasti (npr. lokalni ili kantonalni), budući da se temama kvaliteta života i povratka najčešće bave ti nivoi vlasti. Tako da se predlaže tzv. *top-down* pristup u kojem će se mjere spuštati s nacionalnog ili entitetskih nivoa, za unaprijed definisanu i planiranu svrhu, na kantonalni, odnosno lokalni nivo.

U Studiji je prepoznata važnost posebnog tretmana i kreiranje posebnih mjera kojima će se targetirati mladi kada su u pitanju emigracije. Uslijed permanentne krize u socijalnom i političkom razvoju bosanskohercegovačkog društva i države, populacija mladih se nalazi u veoma nepovoljnom socijalnom, ekonomskom i psihofizičkom stanju. Zbog toga je kod mladih, više nego kod drugih društvenih skupina, izražena motivacija za emigriranje u evropske države, članice Evropske unije. U Studiji su izdvojene mjere koje se odnose na mlade, kao što su: praksa podrške poduzetništvu mladih, subvencioniranje rješavanja stambenog pitanja mladih, stipendiranje đaka u srednjim školama i studenata na visokoškolskim ustanovama, politike kreditiranja studenata pod povoljnim uslovima.

Druga posebna grupa koja je identificirana kroz ovu studiju jesu povratnici. Studija daje osvrt na ovu populaciju, kao i na mjere koje treba da dovedu do kreiranja stimulatavnog okruženja za zadržavanje povratnika u BiH. Ovdje se izdvajaju mjere kao što su: olakšavanje poslovanja freelancera, obezbjeđivanje preferencijalnih kreditnih linija i davanje poljoprivrednih dobara

povratnicima pod koncesiju, uspostava sistema administrativne podrška povratnicima, upravljanje privremenim povratkom te uvođenje viza za digitalne nomade.

UVOD

Bosanskohercegovačko društvo je u vremenu 1992–1995. imalo nezapamćeno ratno razaranje. Posljedice rata su brojne. Veliki broj civilnog stanovništva je prognan i raseljen što je rezultiralo promjenom etničke strukture stanovništva u opštinama i regijama Bosne i Hercegovine. Jedna od posljedica rata je smanjenje stanovništva. Procjenjuje se da je nakon završenog rata, iz Bosne i Hercegovine trajno iseljeno oko 800.000 njenih stanovnika, uzelo državljanstvo evropskih zemalja i prekookeanskih zemalja: Kanade, Australije i Sjedinjenih Američkih Država. Enormni gubitak stanovništva Bosne i Hercegovine, kao posljedica rata, pokazao se u rezultatima popisa stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine. Po popisu stanovništva iz 2013. godine, Bosna i Hercegovina ima ukupno 3.531.159 stanovnika. Promijenjena je i etnička struktura stanovništva: Bosna i Hercegovina po popisu stanovništva iz 2013. godine ima 50,11% Bošnjaka, 30,77% Srba i 15,42% Hrvata. (Pejanović, 1999)¹.

Tokom ratnih dejstava od 1992. do 1995. godine, uništena je ili devastirana privreda, kao i društvene službe i saobraćajna infrastruktura. U prvim godinama postratne obnove od 1995. do 2000. godine obnovljene su škole, zdravstvene ustanove i saobraćajnice. Najveća devastacija privrednih preduzeća dogodila se u gradovima koji su bili pod opsadom kao što je bilo u Sarajevu. Istovremeno je u gradovima uslijed granatiranja i vojnih dejstava znatno uništen i devastiran stambeni fond. U mnogim seoskim naseljima u potpunosti su uništene kuće za stanovanje.

Višegodišnje trajanje rata ostavilo je posljedice na socijalne komunikacije stanovništva, a posebno na međunacionalne odnose. Uz pomoć institucija međunarodne zajednice uspostavljena je sloboda kretanja stanovništva da bi

¹ Snage Jugoslovenske narodne armije, pod kontrolom Miloševićevog beogradskog režima, a od maja 1992. godine preimenovane u Vojsku Republike Srpskog naroda izvršile su nasilni progon Bošnjaka i Hrvata s prostora Istočne Bosne, Istočne Hercegovine, Posavine i Bosanske Krajine. S ciljem postizanja etničke čiste teritorije Republike Srpske, protjerano je preko milion civila iz njihovih predratnih mjesta življenja. Na prostoru Hercegovine pod kontrolom Hrvatske Republike *Herceg-Bosne* protjerano je više desetina hiljada Bošnjaka tokom druge polovine 1993. godine. Samo u logorima u Hercegovini koje je osnovalo Hrvatsko vijeće odbrane bilo je zatočeno preko 20.000 Bošnjaka s prostora grada Mostara i opština: Čapljina, Ljubuški, Prozor i Stolac.

od 2000. godine započeo povratak raseljenih i izbjeglih lica u svoja predratna mjesta življenja.

Najveći povratak ostvarilo je bošnjačko stanovništvo u Republiku Srpsku. Povrat je ostvarilo oko 170.000 Bošnjaka u Republiku Srpsku. Povratak Hrvata u Republiku Srpsku nije imao poželjne rezultate. U Republiku Srpsku se vratilo samo oko 10.000 Hrvata. Povratak Srba u Federaciju Bosne i Hercegovine ostvaren je s 30-40.000 povratnika na prostoru Mostara, Sarajeva, Zapadne Bosne: Drvar, Petrovac, Glamoč, Grahovo i Bosanska Krupa. Najmanji povratak u predratna mjesta življenja imalo je Hrvatsko stanovništvo. Zato je učešće Hrvata u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine smanjeno sa 17% (po popisu stanovništva iz 1991) godine na 15,42% (po popisu stanovništva iz 2013. godine).

U poslijeratnom vremenu započeo je proces privatizacije državne imovine. Privatizacija preduzeća u protekle dvije decenije nije dovela do očekivane obnove privredne aktivnosti. Preduzeća su prodana i dobila su nove vlasnike. Skoro je zanemariv broj prijeratnih preduzeća u privredi koja su održala proizvodnju i ranije zaposlene radnike nakon privatizacije. Prijeratni uposlenici su ostali bez zaposlenja. Veoma teško ostvaruju prava na penzionisanje. Zbog toga više desetina hiljada radnika, u podmaklim godinama, ulazi u skupinu izrazito siromašnog stanovništva. Kantonalni i entitetski budžeti, skoro dvije decenije imaju dominantno socijalni karakter. Najveći dio budžetskih sredstava ide za socijalna izdvajanja, u čemu je izdvajanje za boračku populaciju najveće.

Usljed nepovoljne privatizacije preduzeća i malog ulaganja državnih vlasti u privatno poduzetništvo: mala i srednja preduzeća, **nezaposlenost posebno mladih** od 30 godina je **postala najveći problem socijalno-ekonomskog i političkog razvoja društva i države Bosne i Hercegovine**. Više desetina hiljada mladih ljudi od 2015. godine rješenje svoje egzistencije pronalazi odlaskom iz Bosne i Hercegovine na rad u razvijene evropske države.

Permanentna kriza političkih odnosa između vladajućih parlamentarnih stranaka u Bosni i Hercegovini u postdejtonskom vremenu, stvara nepovoljnu klimu za inostrane investicije i za rješavanje nezaposlenosti omladine. Sve to dovodi do nezadovoljstva građana, a naročito omladine. Građani za svoj odlazak na rad u inostranstvo ne navode više samo ekonomske razloge. Oni navode i razloge opšte nesigurnosti u bosanskohercegovačkom društvu i nepostojanje perspektive u razvoju države Bosne i Hercegovine.

Jedan od povoljnih trendova u socijalnom i društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine, javlja se na polju lokalnog ekonomskog i in-

frastrukturnog razvoja. Razvojni projekti opština i gradova omogućuju nova ulaganja u poduzetništvo i zapošljavanje mladih. U jednom broju opština i gradova izgrađeni su tehnološki centri i otvorene poslovne zone. Uvode se i poticajne mjere za zapošljavanje mladih. U razvoju poduzetništva i zapošljavanja omladine, prednjače ove opštine i gradovi: Derventa, Grude, Čitluk, Gračanica, Gradačac, Kreševo, Prnjavor, Prijedor, Laktaši, Tuzla, Srebrenik, Tešanj, Bosanska Krupa, Vitez, Modriča, Odžak, Maglaj i Kakanj.

Bosna i Hercegovina (BiH) već gotovo tri desetljeća kontinuirano bilježi negativne demografske trendove. Mortalitet i emigracija su dominantniji u odnosu na natalitet i imigracije, što generira ukupnu depopulaciju (Čičić et al., 2019). Evidentno je da su dva osnovna demografska problema BiH koji su obilježili kraj 20. i početak 21. stoljeća: 1. emigracije, a posebno odlazak mladih, obrazovanih osoba; 2. negativna vitalna statistika i depopulacija. Kratkoročno, ovi trendovi stvaraju negativnu klimu i dodatno doprinose depresiji društva, a dugoročno predstavljaju najozbiljnije probleme s kojim se jedno društvo može suočiti. Problematika emigriranja je tema koja izaziva interes javnosti u BiH, koji, međutim, ne prati interes identificiranja, analize i adekvatnog problematiziranja faktora koji determiniraju odlazak građana BiH. Posebno je interesantno da je izučavanje životnog standarda, i posljedično zadovoljstva životom bh. populacije nedovoljno adresiran problem u javnom diskursu. Ovo interdisciplinarno pitanje izučava se u različitim naučnim granama, ali se nažalost relevantni podaci vrlo rijetko mogu pročitati ili diskutovati u javnosti.

S tim u vezi, cilj *Studije Pretpostavke i pravci unapređenja kvaliteta života i kreiranja stimulativnog okruženja za povratnike* (u nastavku teksta Studija) jeste analiza ukupnog zadovoljstva građana BiH kvalitetom života, te općeg blagostanja, kao i dovođenje rezultata u kontekst emigracijskih aspiracija i želje za napuštanjem zemlje. Pored toga, obzirom na još uvijek aktuelno vanredno stanje izazvano pandemijom COVID-19, kao i neizvjesnost o daljem razvoju epidemiološke situacije, studija adresira i pitanje uticaja pandemije na kvalitet života i opće raspoloženje građana BiH. Uzimajući u obzir da je negativna demografska slika BiH već odavno problem koji zahtijeva adekvatan politički odgovor, ova studija, uzimajući rezultate provedenih istraživanja kao osnov, nudi mjere čiji se osnovni ciljevi ogledaju u:

- unapređenju ukupnog kvaliteta života građana BiH, te
- kreiranju stimulativnog ambijenta za povratnike.

Studija sadrži analizu stavova građana BiH o nekoliko dimenzija kvaliteta života koja je bazirana na namjenski prikupljenim podacima u 2020. godini.

Prvo, za izradu Studije su korišteni relevantni sekundarni podaci. Potom, provedeno je primarno istraživanje s ciljnim populacijama podijeljenim u dvije skupine:

- opća populacija BiH,
- povratnici u BiH (oni koji su živjeli van BiH i vratili se u proteklih 10 godina).

Kako je već navedeno, osnovni cilj ove studije je istraživanje i analiza ukupnog blagostanja života u Bosni i Hercegovini, odnosno kvalitete života i generalnog zadovoljstva istim, te migracijskih aspiracija građana BiH. U skladu s navedenim, postavljena su dva specifična cilja istraživanja, a identificirana prema ciljnim skupinama istraživanja:

1. Opća populacija:
 - analiza kvalitete života bh. populacije,
 - analiza migracijskih aspiracija bh. populacije.

2. Povratnici u BiH:
 - analiza kvalitete života van BiH iz perspektive pojedinaca koji su se vratili da žive u BiH kao i uvid i razumijevanje razloga za povratak u BiH,
 - analiza trenutnog života povratnika u BiH te sticanje uvida u relevantne pristupe za povratak ljudi u BiH.

Obzirom na glavne ciljeve, kreiran je metodološki okvir istraživanja, prema kome je prikupljanje i analiza podataka provedeno kroz dva koraka istraživanja. Prvi korak podrazumijeva kvantitativno istraživanje na općoj populaciji u BiH, dok drugi korak uključuje kvalitativni pristup istraživanju na populaciji povratnika u BiH. Metodološki pristup i okvir istraživanja je predstavljen na Slici 1. Kvantitativno istraživanje podrazumijeva anketu koja je provedena na reprezentativnom uzorku Bosne i Hercegovine i koje je usmjereno na ispitivanje kvaliteta života, emigracijskih aspiracija, te uticaja pandemije na građane BiH. Kvalitativno istraživanje je kroz intervju doseгло specifičnu grupu ispitanika – povratnike u BiH – kako bi se bolje razumjele determinante i pristup povratku. Na bazi ovih istraživanja, kao i na bazi dobrih praksi iz zemalja regije i Evrope kreirane su preporuke i zaključci.

Slika 1. Metodološki pristup studije

Studija je strukturirana tako da ekspertima i kreatorima politika nudi značajne naučne inpute i smjernice za izradu strategija. Studija se sastoji od Uvoda i šest poglavlja. U Uvodu je dat kontekst, problem, predmet, ciljevi istraživanja, metodologija, struktura dokumenta i doprinos.

U prvom poglavlju je predstavljeno teorijsko određenje osnovnih koncepata analiziranih u Studiji, kao i zaključci dosadašnjih istraživanja. Predstavljene su koncepti kvaliteta života, emigracijskih aspiracija, kao i identificiranje osnovnih faktora koji determiniraju emigracijske aspiracije. U drugom poglavlju, identificirane su dobre prakse, odnosno primjeri uspješnih zemalja kada su u pitanju emigracije (Albanija, Bugarska, Češka, Poljska, Slovačka, Turska).

U trećem poglavlju su predstavljene rezultati provedenog primarnog kvantitativnog istraživanja na općoj populaciji u BiH korištenjem reprezentativnog uzorka. Poglavlje adresira pitanje percepcije blagostanja, kvaliteta života i migracijske aspiracije građana BiH u 2020. godini.

Četvrto poglavlje prezentira rezultate primarnog kvalitativnog istraživanja provedenog na populaciji povratnika u BiH korištenjem metode polustrukturiranog intervjua. Ispitanici su profilirani na bazi dobivenih rezultata. Prezentirane su osnovne karakteristike identificiranih profila povratnika. Pored toga, elaborirani su argumenti za i protiv povratka, za razumijevanje života van BiH, razloga za povratak u BiH, trenutnog života povratnika u BiH, kao i ideacija/zaključak/strategije u vezi sa povratnicima u BiH.

Peto poglavlje nudi diskusiju na temu uticaja COVID-19 pandemije na život u BiH i društvenog konteksta uslovljenog novonastalom situacijom.

Šesto poglavlje sumira osnovne zaključke Studije u formu preporuka i strateških smjernica za kreatore politika i eksperte u oblasti sa fokusom na unapređenje kvaliteta života i kreiranje stimulativnog okruženja za zadržavanje povratnika u BiH.

Sastavni dio Studije je sažetak, sadržaj, lista slika, tabela i skraćenica, zatim popis korištene literature i dva priloga.

1. PREGLED LITERATURE

Bruto domaći proizvod (BDP) dugo godina predstavlja osnovnu mjeru ekonomskog stanja jednog društva. Međutim, s dolaskom novog stoljeća razvila se i diskusija o potrebi redefiniranja koncepta blagostanja. Naime, zagovornici ove ideje su stava da tradicionalno zvanične statistike opisuju ekonomska kretanja i nisu dovoljan pokazatelj općeg blagostanja društva, jer ne prate društveni i ekološki napredak (*Eurostat*, 2015).

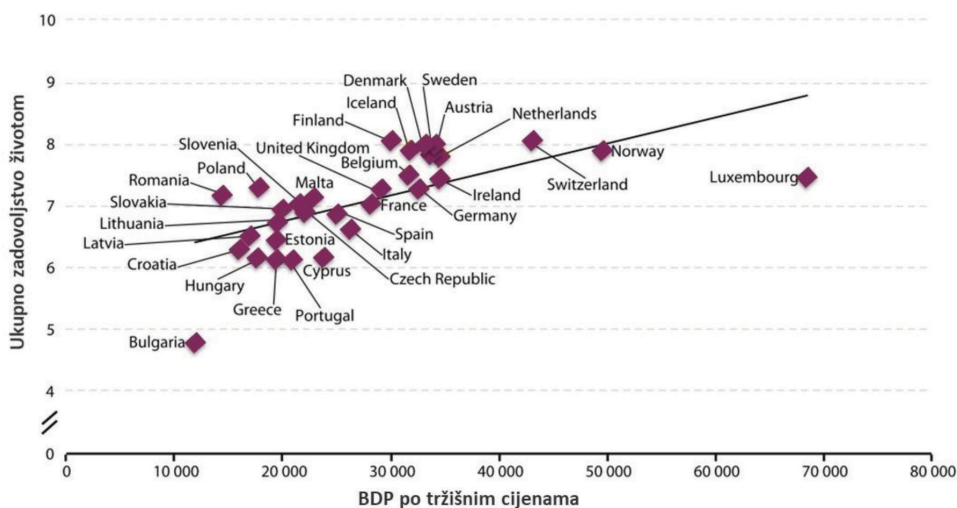
Jedan od prvih pomaka u tom smjeru je izvještaj (Stiglitz, Sen & Fitoussi, 2009) naručen za Republiku Francusku, koji diskutuje primjerenost BDP-a kao mjere, te predlaže alternativne mjere koje mogu bolje predstaviti latentni koncept blagostanja jednom društvu. Tako je Evropska komisija, slijedeći premisu da je kvalitet života širi pojam od ekonomske proizvodnje, pa čak i od životnog standarda, 2009. godine publicirala *BDP i šire - Mjerenje napretka u svijetu koji se mijenja (GDP and beyond — Measuring progress in a changing world)* u kojem su izneseni prijedlozi za razvoj društvenih i ekoloških indikatora koji bi predstavljali osnov za kompariranje zemalja i društava.

Međutim, ne samo Eurostat, već sve više međunarodnih organizacije je prepoznavalo fakt da ljudski razvoj nadilazi ekonomski rast i da je blagostanje višedimenzionalni fenomen (Bérenger and Verdier-Chouchane, 2007). Ova diskusija se u posljednje vrijeme razvija ka krajnosti u kojem određeni političari u Velikoj Britaniji apeliraju da bi mjere kvaliteta života trebale zamijeniti ekonomske pokazatelje. Ovakvom stavu je doprinijelo stanje izazvano pandemijom COVID-19, odnosno, rezultati ankete koja je pokazala da značajna većina javnosti želi da se vladine institucije usredotoče na poboljšanje zdravlja i blagostanja u odnosu na ekonomski rast (Harvey, 2020).

Pokazatelji kvaliteta života bi trebali pokrivati mjere napretka u društvu kroz pojedinačne faktore koji doprinose životnom zadovoljstvu (*Eurostat*, 2015). Ekonomski aspekt života predstavlja samo jedan segment, potreban, ali ne i dovoljan uslov za zadovoljstvo životom. Drugim riječima, mjerenje kvaliteta života zahtijeva sagledavanje svih ekonomskih i neekonomskih aspekata života, a koji doprinose osjećaju sreće i zadovoljstva.

Slika 2. pokazuje odnos BDP-a kao objektivnog pokazatelja ekonomskog napretka zemlje i ukupnog zadovoljstva životom evaluirana kroz subjektivnu procjenu ispitanika (*Eurostat*, 2015) (građani EU). Ovi rezultati pokazuju da su građani EU u suštini zadovoljni životom. Stanovnici nordijskih zemalja,

te zapadne i južne Evrope su zadovoljniji nego oni koji žive u centralnoj Evropi, na Balkanu i baltičkim zemljama. Na bazi prezentiranih rezultata, jasno je da zadovoljstvo ne slijedi u potpunosti rast GDP-a. Pa tako, iako s najvećim BDP-om, stanovnici Luksemburga nisu najzadovoljniji stanovnici EU, već su to Finci s gotovo duplo manjim BDP-om. Upravo ova analiza ide u prilog zagovornicima premise da se društveni napredak ne može pratiti samo analizom BDP-a, već je neophodno proširivanje ocjene i na subjektivne pokazatelje zadovoljstva.

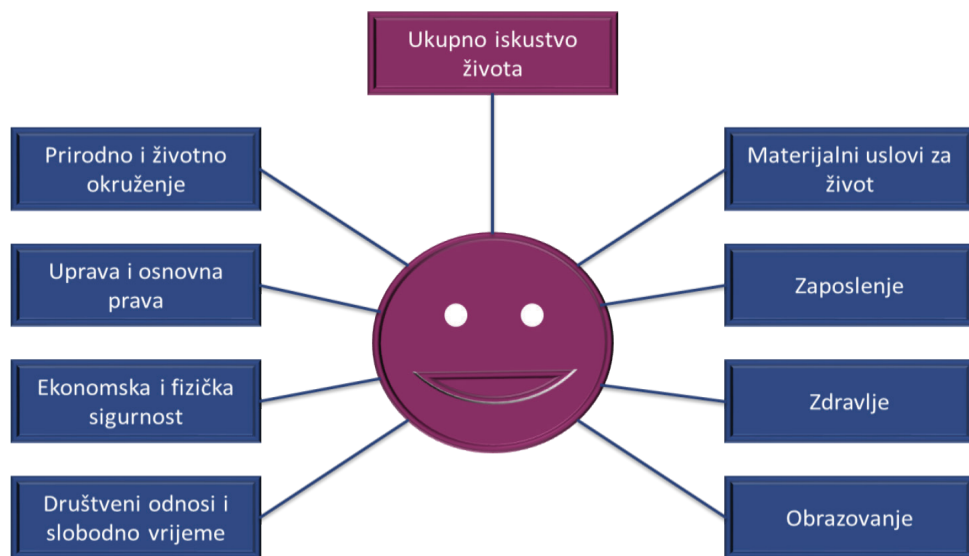

Slika 2. Ukupno zadovoljstvo životom naspram BDP-a po tržišnim cijenama, 2013. (Eurostat, 2015)

Promatranje šireg koncepta blagostanja i kvaliteta života je od posebnog značaja ukoliko se želi shvatiti problem migracija. Naime, od tradicionalnog poimanja da su pojedinci spremni mijenjati mjesto boravka u potrazi za većim prihodom, novije studije sve više argumentiraju emigracije determinirane neekonomskim faktorima. S tim u vezi, studija Akademije nauka i umjetnosti BiH potvrđuje da je dominantni faktor koji utiče na emigracijske aspiracije upravo politička situacija u zemlji, odnosno nesigurnost i briga za budućnost kojima doprinosi (Čičić et al., 2019).

1.1. Kvalitet života

Kvalitet života uključuje niz faktora koji kreiraju percepciju ljudi o životu, a uključuje, kako materijalne, tako i nematerijalne aspekte života. Drugim riječima, kvalitet života je višedimenzionalni koncept sastavljen od seta indikatora koji predstavljaju različite komplementarne aspekte kvaliteta života. Ovi indikatori predstavljaju nadogradnju tradicionalnih indikatora ekonomskog razvoja, poput BDP, a više su usmjereni na društveni razvoj. *Eurostat* (2015) definira kvalitet života kao koncept organiziran u 9 dimenzija, od kojih 8 njih predstavlja sposobnosti ljudi da ostvare svoje samodefinirano blagostanje, u skladu s vlastitim vrijednostima i prioritetima. Deveta dimenzija se odnosi na ukupno iskustvo i percepciju kvaliteta života, odnosno, zadovoljstvo (*Eurostat*, 2015).

Slika 3. Dimenzije 'kvalitete života' (*Eurostat*, 2015)

Dimenzije koncepta kvalitete života definirane od strane Eurostata su predstavljene na Slici 3:

1. **Materijalni uslovi za život** obuhvataju finansijsku situaciju koja se odnosi na životni standard izražen kroz prihod, te uslove stanovanja. Raspoloživi dohodak osigurava finansijska sredstva dostupna za trošenje ili uštedu, te određuje pristup materijalnim dobrima i uslugama.
2. **Zaposlenje** predstavlja osnov za stvaranje bogatstva, a kao dimenzija kvaliteta života obuhvata i plaćeni i neplaćeni rad.

3. **Zdravlje** predstavlja samo temeljnu odrednicu dužine i kvaliteta života ljudi, te utiče na ukupni kvalitet života, a obuhvata očekivani životni vijek i zdrave godine života, te percepciju vlastitog zdravstvenog stanja.
4. **Obrazovanje** utiče na kvalitet života pojedinaca kroz kreiranje mogućnosti i prilika. Osobe s ograničenim vještinama i stručnošću imaju tendenciju da imaju lošije mogućnosti za posao i lošije ekonomske izgleda.
5. **Društveni život** kojeg karakterizira uravnotežen odnos između poslovnih i privatnih aktivnosti značajno je povezan s kvalitetom života, a obuhvata zadovoljstvo korištenjem vremena, kao i nivo vremena utrošenog na kulturne, rekreacijske i društvene aktivnosti.
6. **Ekonomska i fizička sigurnost** se odnosi na rizike koji bi potencijalno mogli prouzrokovati naglo pogoršanje materijalnih uslova života i sposobnost domaćinstva da se od toga zaštiti, te rizike koji mogu ugroziti fizičku sigurnost. Obje vrste rizika značajno mogu izazvati osjećaj nesigurnosti i nezadovoljstva životom.
7. **Uprava i osnovna ljudska prava** kao dimenzija ocjene kvaliteta života se odnosi na nivo povjerenja stanovnika u policiju, pravni sistem i politički sistem države (demokratija i korupcija).
8. **Prirodno životno okruženje** se odnosi na zadovoljstvo izloženosti bilo kojoj vrsti zagađenja, prljavštine i ekoloških problema, kao i zagađenje zraka česticama u urbanim područjima.

Konačno, **ukupno iskustvo–kvalitet života**, često nazivamo i ukupno **blagostanje**, a ono obuhvata zadovoljstvo životom, zasnovano na ukupnoj kognitivnoj procjeni; afekte ili prisustvo pozitivnih osjećaja i odsustvo negativnih osjećaja i eudaimonika, osjećaj da nečiji život ima smisao (*Eurostat*, 2015). Subjektivna ocjena blagostanja ili dobrobiti predstavlja središnji element kvaliteta života (OECD, 2013).

U protekle dvije decenije je prihvaćeno da se subjektivna dobrobit može ocijeniti anketama, koje su valjane i pouzdane i da mogu biti osnova za kreiranje politike.

Na bazi navedenog, kvalitet života je višedimenzionalni koncept utemeljen na holističkoj percepciji ljudskog blagostanja. Prilikom ocjene kvaliteta života stanovnika jedne države, koriste se objektivni pokazatelji i subjektivne procjene po pojedinim dimenzijama.

1.2. Emigracijske aspiracije

U literaturi su identificirani faktori koji pokreću odluku o migraciji, od obrazovnih i profesionalnih prilika (Labrianidis & Sykas, 2017), osobina ličnosti (Li *et al.*, 2013), očekivanih prihoda (Otrachshenko & Popova, 2014), boljeg radnog mjesta (Poudel *et al.*, 2018), socijalnih i zdravstvenih usluga (Zbinden, n.d.), do ukupnog kvaliteta života (Otrachshenko & Popova, 2014). Međutim, bitno je naglasiti da se istraživanja uglavnom bave analizom namjere emigriranja, a ne stvarne odluke o migraciji (Otrachshenko and Popova, 2014). Naime, psihološka teorija planiranog ponašanja sugerira da namjera predviđa stvarnu odluku i ponašanje (Ajzen, 1991), a nemal broj studija je ponudio empirijsku potvrdu veze između emigracijskih namjera i stvarne odluke. Tako su van Dalen & Henkens (2013) proveli istraživanje 2005. godine s ciljem utvrđivanja emigracijskih aspiracija ispitanika. Potom su pratili sve ispitanike narednih pet godina, kako bi utvrdili da li su u donijeli konačnu odluku o migriranju. Rezultati njihove studije potvrđuju da su bihevioralne namjere dobri prediktori stvarnih emigracija, jer je čak 34% onih koji su izrazili emigracijske aspiracije i emigriralo u petogodišnjem periodu praćenja.

Iako su faktori vezani za životni standard i prihode značajni prediktori namjere migriranja, ipak se sve više pridaje značaj nenovčanim aspektima života (Otrachshenko Popova &, 2014) kod analize emigracijskih namjera. Tako na primjer, evidentno je da nestabilno političko okruženje doprinosi većim migracijskim tokovima, bez obzira na novčani i prihodovni aspekt. S tim u vezi, Otrachshenko i Popova (2014) navode da kvalitet institucija percipiran kroz građanske slobode, politička prava, zaštitu imovine, korupciju i nivo institucionaliziranih demokratija utiče na migracijske tokove čak i kada su monetarne beneficije dovoljno visoke u zemlji porijekla. Drugim riječima, ekonomski aspekti života su značajna odrednica pojedinca kada je u pitanju namjera i odluka o migriranju. Nenovčani aspekti su često skriveni razlozi i motivi za nezadovoljstvo životom u vlastitoj zemlji i kreiranje emigracijskih aspiracija. Drugim riječima, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo životom predstavlja značajnu odrednicu želje za odlaskom ili ostankom u zemlji. S druge strane, (ne)zadovoljstvo životom se najčešće vezuje za očekivanja pojedinca i osjećaj da zaslužuje drugačiji ili bolji život. Na osjećaj zadovoljstva ili nezadovoljstva može uticati i utiče percepcija svih elemenata ukupnog kvaliteta života navedenih u tekstu iznad. Pa tako, analizom na uzorku od 27 zemalja srednje, istočne i zapadne Evrope, Otrachshenko i Popova (2014) su potvrdili da ljudi imaju veće emigracijske aspiracije kada su nezadovoljni životom.

Pored toga, rezultate njihove studije pokazuju da socioekonomske varijable i makroekonomski uslovi utiču na emigracijske namjere indirektno, kroz zadovoljstvo životom.

1.3. Zašto ljudi odlaze?

Izraz odljev mozгова (*brain drain*) ima višestruku upotrebu, te se često koristi u kontekstu opisivanja migracija talentiranih (i često veoma dobro obučeni) ljudi iz zemalja u razvoju prema razvijenim zemljama. Literatura o odljevu mozгова odnosi se uglavnom na visokokvalificirane migracijske tokove iz nerazvijenih zemalja globalnog juga ka bogatim zemljama globalnog sjevera. Ovi tokovi su u Evropi podijeljeni na dvije glavne geografske dimenzije: istok-zapad koji slijedi nakon pada *željezne zavjese* (Rhode, 1993), i jug-sjever nakon 2008. godine i ekonomske krize koja je narušila ekonomije Grčke, Španjolske i Portugala (Ganga et al., 2016).

Problemi odljeva mozгова nastaju uglavnom zato što postoje velike razlike u izgledima života u različitim zemljama, te zbog toga što neke zemlje ne mogu pružiti potrebne pretpostavke za pristojan život. Naime, dostojan/pristojan život je temeljni faktor koji pokreće individue na migracije, tako da je neophodno da zemlje koje žele spriječiti migriranje svojih građana istraže šta je sve neophodno preduzeti da bi se život u tim zemljama percipirao kao pristojan tj. dostojan čovjeka od strane tih građana.

Najvažnija imovina bilo koje nacije je ljudski kapital. Međutim, ljudski kapital je toliko složena kombinacija ljudskih vještina, sposobnosti, obrazovanja i zdravlja da ga je gotovo nemoguće izmjeriti sa potrebnom tačnošću. Sposobnosti su heterogene i osobe s visokom sposobnošću - one koje su stekle vještine kad migracija nije bila opcija, a stopa obrazovanja niža - iseljavat će se također, što rezultira nižom prosječnom razinom sposobnosti za obrazovane ljude koji ostaju u zemlji. Nestručni pojedinci također migriraju i imaju koristi od toga, podrazumijevajući da odljev mozгова ima manji utjecaj na povratak obrazovanju (Mayr & Peri, 2009). Generalno, ukoliko bi se željela proračunati naknada za obrazovanje, postoji mnogo varijabli koje je neophodno uzeti u obzir u jednoj zemlji ukoliko se govori o obrazovanju i migracijama: uspjeh u obrazovanju, buduće zaposlenje u inostranstvu, buduće migracijske politike, troškovi obrazovanja, dodatni resursi kao što su javni izdaci (zdravstvena i javna infrastruktura) i slično. Interesantan istraživački nalaz je da, čak i nakon odlaska, intelektualne elite zadržavaju želju da

pomognu svojim zemljama porijekla i većina održava profesionalne veze s kolegama u domovini (Brock & Blake, 2014).

Prema podacima Svjetske banke (Schiff & Özden, 2005), ukoliko bi bogate zemlje dozvolile porast nivoa radne snage za samo 3% tako što bi dozvolile dolazak dodatnih 14 miliona radnika iz zemalja u razvoju u periodu od 2001. do 2025. godine, svijet bi zaradio 356 milijardi dolara više svake godine, dok bi novi migranti za sebe oprihodovali 162 milijarde dolara godišnje, ljudi koji ostanu u zemljama u razvoju 143 milijarde dolara godišnje, a građani bogatih zemalja 139 milijarde dolara godišnje. Kada se ovako postavi, čini se da su migracije win-win situacija za sve koji su uključeni u iste. Ukoliko je to istina, onda se postavlja i pitanje da li je migracije uopšte potrebno zaustavljati?

Generalno, migracije imaju i svoje pozitivne efekte. Neki od njih su: (1) *povećano stvaranje i unapređenje ljudskog kapitala*: prepuštajući se potrazi za boljim životom drugdje mnogi bi stekli vještine koje inače ne bi; (2) *umrežavanje dijaspore*: migranti s prebivalištem u inostranstvu mogu postati imovina u zemljama porijekla, te uticati na primjer, na unapređenje trgovinskih veza ili na uspostavljanje proizvodnih pogona u zemlji porijekla; (3) *privremena migracija i povratak*: migranti često vraćaju mnoge koristi u zemlje iz kojih potiču kada se vrate, poput znanja i vještina i drugih oblika kapitala ili progresivne ideje, uključujući važnost promicanja slobode, jednakosti ili demokratije; (4) *doznake*: migranti često šalju značajna sredstva porodici i prijateljima u zemljama porijekla.

Zemlje u razvoju imaju nekoliko značajnih opcija kako bi se suočile s migracijama. Autori Schiff i Ozden (2005) navode sljedeće:

- Kontrolirati odljev pokušavajući promijeniti ponašanje razvijenih zemalja: Moglo bi se uticati na ključne razvijene zemlje tako da se odredi da se pri zapošljavanju u razvijenim zemljama moraju poštovati određeni kodeksi ponašanja. Također, uticati na to da se zabrane određene prakse kao što su vrlo agresivne ciljanje oskudnog talenta. U dogovoru s agentima iz razvijenih zemalja, može se razmotriti i zapošljavanje migranata na kratkoročne zadatke, a ne trajne pozicije.
- Zahtijevanje naknade: Različite naknade se mogu nametnuti u slučajevima u kojima se želi postići veća kontrola nad migracijama. Međutim, većina ih zahtijeva blisku saradnju između razvijenih zemalja i zemlje iz koje građani odlaze. Recimo, mogu se uspostaviti programi u kojima se od onih koji žele da migriraju zahtijeva plaćanje izlaznih poreza, građani se mogu uslovno stipendirati za studije u inostranstvu – uz

zahtjev da se obavezno vrate i pruže zemlji dodatne usluge proizašle iz tog obrazovanja.

- Stvaranje prilika i poticaja: Jedan od ključnih načina da se ljudi zadrže jeste kreiranje strategija za unapređenje ljudskog kapitala. Također, neophodno je kontinuirano ulagati u ključne sektore kao što su zdravstvo i obrazovanje.

Istovremeno, istraživanja u oblasti međunarodnih migracija su prepoznala značaj pitanja povratka migranata u zemlju porijekla. Pitanje povratka predstavlja jedno od centralnih pitanja u oblasti međunarodne mobilnosti radnika. Istraživanja u prethodnih 20 godina pokazuju da se više od 30% migranata vraća u svoju matičnu zemlju, a da mnogi odlaze zato što žele unaprijediti svoje vještine i kompetencije (Borjas & Bratsberg, 1996; Sills, 2008). Tipičan primjer su migracije diplomiranih studenata kako bi pohađali magistarske studije ili dodatne obuke u toku svoje rane profesionalne karijere. Povratak tih migranata planiran je i motiviran poboljšanjem vještina koje dobivaju u inostranstvu. Ovakav okvir je teoretski razvijen i testiran od strane Borjasa i Bratsberga (1996) i isti analizira pojedince različitih vještina i njihovu odluku da li migrirati i vraćati se nazad, a zatim se analizira njihov izbor i uticaj istog na ekonomske raspodjele.

U skladu s gore navedenim modelom, ključni parametar u određivanju izbora povratnika je tzv. *premija* ili **razlika u plati koju bi ostvarili u povratku kući u odnosu na osobe sličnih karakteristika koje nikad nisu migrirali**. To su nazvali *povratna premija* i za istu se pokazalo da značajno određuje udio migranata koji se odluče na povratak kući, kao i na sam izbor vratiti se ili ne.

Što se tiče povratnika, postoji klasifikacija i uglavnom ih dijeli na: *neuspjele* migrante, *konzervativne* povratnike, *inovativne* povratnike i *penzionisane* povratnike (Sills, 2008). *Neuspjeli* migranti su oni koji ne mogu naći posao ili se prilagoditi društvenim uslovima zemlje domaćina, te se vraćaju nakon nekog vremena. *Konzervativni* povratnici su oni kojima je inicijalna namjera svakako bila raditi i štediti ili raditi na određeni period, a zatim se vratiti u zemlju porijekla. *Inovativni* povratnici uključuju dugoročne migrante čiji je cilj možda bio nastaniti se u zemlji domaćinu, ali su se odlučili vratiti zbog promjene politike, ekonomskih ili socijalnih uslova u zemljama prijema ili u matičnim zemljama. Grupa *penzionisanih* povratnika odgovara uspješnim dugoročnim migrantima koji shvate da će im povratak pomoći maksimizirati uštede za penziju.

2. PRIMJERI USPJEŠNIH PRAKSI POVRATKA I ZADRŽAVANJA

Nakon pada *željezne zavjese* prije 30 godina, mnogi su naučnici, kao i drugi visokoobrazovani radnici napustili Istočnu Europu. Egzodus je dosegao vrhunac početkom 1990-ih. Novi emigracijski tokovi proizlaze iz proširenja Evropske unije (EU) 2004. godine na deset zemalja, uključujući Češku, Estoniju, Mađarsku, Latviju, Litvu, Poljsku, Slovačku i Sloveniju. Daljnje iseljavanje nastalo je nakon pridruživanja Bugarske i Rumunije EU 2007. godine. Osim toga, finansijska kriza 2008. godine je pokrenula nova kretanja stanovništva, a tek ostaje da se vidi kakve će posljedice po migracije i kretanje stanovništva imati pandemija COVID-19. Sve u svemu, to su osnovni razlozi zbog kojih se niz zemalja Srednje i Istočne Europe suočava s trenutnim nedostatkom visokoprofesionalne radne snage. Svaka od tih zemalja različito se bori s tim egzodusom, pa su zbog toga njihove politike povratka i uspjeh trenutno na različitim razinama.

U EU, slobodno kretanje radnika je zajamčeno članom 45. Ugovora o funkcioniranju Evropske unije. Jedna je od četiri ekonomske slobode na koje građani EU imaju prava (uz slobodno kretanje robe, usluga i kapitala). Ta sloboda je olakšala mobilnost radne snage unutar EU. Međutim, neravnomjerna raspodjela visokokvalificiranih radnika i sve veća konkurencija za talente dovela je do odljeva mozgova. Između 2009. i 2013. godine, Portugal, Italija, Irska, Grčka i Španija (poznatiji pod akronimom PIIGS) su imale velikih ekonomskih problema i značajno ugrožavale druge zemlje eurozone. EU i MMF spasili su Grčku, Irsku i Portugal, čime su započeli razdoblje ekonomske štednje koje je imalo široke društvene i političke posljedice. Rezultat je bio taj da su mnogi radnici, pogotovo mladi, otišli u potrazi za boljom ekonomskom šansom drugdje.

U 2010. godini 5,8% Evropljana s visokom stručnom spremom napustilo je svoju matičnu zemlju. Ekonomske potrebe su ih uveliko motivirale. Radnici su bježali od visoke nezaposlenosti, niskih plaća i lošeg životnog standarda. U 2017. godini bilo je gotovo 17 miliona migracija u okviru EU28, od čega je oko jedne trećine osoba (32%) bilo u dobi od 15 do 34 godine. Većina migracija je bila usmjerena prema Njemačkoj i Velikoj Britaniji, koje su ujedno i dvije top destinacije za mlade osobe (15-34). Najfrekventnije zemlje porijekla migranata su Rumunjska, Poljska, Italija i Portugal (EC-DG EMPL,

2018). Otprilike 4,2 miliona (25%) ovih migranata koji su radno sposobni su također bili i visokoobrazovani. Udio visoko kvalificiranih migranata se povećava i tokom perioda 2014–2017. Najveća povećanja bila su u sljedećim državama: Mađarska (+51%), Hrvatska (+46%) i Slovačka (+41%). U apsolutnom smislu, najveći broj visokoobrazovanih migranata u 2017. godini dolazi iz Poljske (576.300 pojedinaca), Njemačke (472.700) i Rumunije (467.500) (Eurostat, 2018).

U zemljama članicama EU poput Mađarske, Poljske, Slovenije, Češke i Slovačke Republike, već su pokušali organizovati povratke kvalificiranih radnika. Jasna je motivacija vlada, budući da ovi ljudi donose znanje, iskustvo i kontakte nazad u zemlju porijekla. Tako je Češka vlada investirala 19 miliona eura u projekat namijenjen povratnicima u Češku u periodu 2012–2019. Ta su sredstva namijenjena za izvrsne stručnjake, posebno naučnike, koji žele nastaviti svoje istraživačke projekte u Češkoj. Poljska i Bugarska su također već provele dosta aktivnosti vezano za finansiranje istraživača i visokokvalificiranih stručnjaka u zemlji. Program Slovačke vlade uspješno funkcioniše od 2009. godine i svoj uspjeh bazira na odličnoj komunikaciji.

Svi ovi programi navode sljedeće osnovne faktore uspjeha:

- jasna komunikacijska strategija;
- saradnja s drugim projektima i inicijativama koje potiču povratak;
- precizno definisana ciljna grupa (npr. naučni radnici, porodice s djecom, mladi koji studiraju vani i slično).

Pored navedenog, programi moraju biti transparentni, bez prisutnog utjecaja i korupcije na dodjelu grantova, te sam proces prijave mora biti krajnje debirokratiziran. Ovo su generalni institucionalni faktori koji odbijaju povratnike i samim tim ne smiju biti sadržani u programu koji je namijenjen za njih. Ostaju naravno i dalje problemi dugoročne strategije zapošljavanja onih koji su se vratili (kada za to ne budu na raspolaganju grant sredstva), kao i nivoa dohotka u odnosu na zemlje u koje su stručnjaci emigrirali.

Ukoliko zemlja porijekla nema mnogo da ponudi visokokvalificiranim stručnjacima, onda pronalaze druge načine suradnje. Tako je Moldavija napravila program u kojem potiče mlade istraživače da se na kratak period vrate u Moldaviju i na taj način prošire svoja znanja i iskustva s kolegama u Moldaviji. U Hrvatskoj, BiH i Albaniji su naprimjer aktivni i veoma uspješni programi suradnje sa dijasporom, posebno u istraživačkim i naučnim oblastima. Ukoliko se napravi sažetak dobrih praksi i konkretnih mjera, onda su to: stvaranje posla, promocija lokacije/destinacije, stipendije i grantovi, novča-

na pomoć za povratnike, naučna istraživanja, regrutacija i odnosi s javnošću (Kovács et al., 2013).

Kreiranje novih radnih mjesta se čini najvažnijom od svih intervencija, jer je suštinski jedan od osnovnih razloga zbog kojih ljudi odlaze nedostatak posla i mogućnosti izgradnje karijere. Međutim, u većini slučajeva i analiziranih dobrih praksi ne postoje direktne mjere za stvaranje novih poslova. Promocija/marketing destinacije obično ima za cilj da poboljša imidž određene regije ili određenih lokacija. Najčešće ističu postojeće lokalne mogućnosti istovremeno pokušavaju ojačati lokalni i regionalni identitet. Ciljevi takve intervencije su i firme unutar i izvan regije ili grada, kao i lokalno i odseljeno stanovništvo. Alati koji se ovdje najčešće koriste su: događaji, festivali, konferencije, izgradnja zajednice, vijesti, brošure, marketing kampanje, poboljšanje infrastrukture i poslovne klime itd. Cilj je stvoriti percepciju da je navedena destinacija ugodna za život i kreirati želju za povratak.

Programi stipendija i grantova obično se primjenjuju i za zadržavanje i za ponovno privlačenje visokokvalificirane radne snage (npr. osoblje za istraživanje i razvoj, drugi akademici, studenti, radnici kreativne ekonomije itd.) za jačanje ekonomske konkurentnosti regije ili lokaliteta. Novčana pomoć za povratnike znači doprinos za troškove povezane s ponovnom migracijom (npr. putovanje, troškovi registracije, subvencionirani zajam za kupovinu stana itd.).

Naučno istraživanje u ovom slučaju znači istraživanje migracija i tržišta rada tržište za procjenu trendova i problema. Kao dio strategija i politika regrutacije, uspostavljeni su centri za zapošljavanje koji informiraju o poslovnim mogućnostima i otvaranju radnih mjesta. Razvoj odnosa s javnošću odnosi se na širenje informacija i podizanje svijest javnosti u vezi s migracijama, tržištem rada i lokalnim identitetom. Alumni programi i stvaranje mreža iseljenika takođe su uobičajeni alat ovdje. Ove mjere su često usko povezane s marketinškim akcijama na destinaciji.

2.1. Albanija

Albansko iskustvo emigracije bilo je epsko, od 1990. godine je zovu *zemlja u pokretu* (Carletto, Davis, Stampini, & Zezza, 2006), tako da je do 2013. godine broj Albanaca koji žive u inostranstvu (1.264.200 osoba) ekvivalentan 43,6% stanovništva, jer u Albaniji živi 2,9 miliona ljudi. Ovaj omjer je 17. po veličini na svijetu (Gëdeshi & King, 2019), a unutar Evrope vode samo Crna Gora (45,4%, 15. mjesto) i Bosna i Hercegovina (44,5%, 16. mje-

sto). Generalno, zemlje koje su u razvoju, s nižim-srednjim prihodom i koje su geografski i populacioni male, imaju problem i situaciju da se u njih ne vraća intelektualni ni profesionalni kapital. U 2018. godini imamo podatak da 71.2% mladih između 27 i 30 godina želi emigrirati.

Kvalificirani migranti iz Albanije su u različitim zemljama odredišta imali različita iskustva. Ukoliko se za primjer uzmu Grčka i Italija, albanski emigranti s dobrim akademskim kvalifikacijama i profesionalnim iskustvom uglavnom nisu bili u mogućnosti iskoristiti svoj potencijal. Umjesto toga preusmjereni su na stereotipne *poslove migranata*, poput građevinskih radnika (muškaraca) ili spremačica (žene), što ustvari predstavlja jasan slučaj *prospanja mozgova* (Rhode, 1993).

Povratak albanskih naučnika dinamičan je i stalan proces koji se odvija paralelno s procesom odljeva mozgova. Mnogi talentirani iiskusni pojedinci koji su stekli doktorat na evropskim ili američkim sveučilištima se vraćaju u Albaniju kako bi radili za javne i privatne univerzitete, istraživačke institucije, javnu upravu, organizacije civilnog društva, međunarodne organizacije i privatni sektor.

Jedan od osnovnih razloga povratka je altruizam. Naime, često je istaknuta emotivna povezanost za rodnu zemlju i želja da se znanje i iskustvo koje su stekli u inostranstvu iskoristi u korist Albanije. Kažu da žele doprinijeti unapređenju obrazovanja i istraživanja, poboljšanju zdravstvene zaštite (u slučaju onih s medicinskom kvalifikacijom), pomoći da se promijeni način razmišljanja, boriti se protiv korupcije i pomoći u procesu EU integracija zemlje. Međutim, za mnoge je ustvari opcija povratka zastrašujuća, što rezultira time da su 42,5% onih koji su izrazili želju za povratak predvidjeli da će se povratak desiti nakon deset i više godina. Za one koji se vrate, najvjerojatnija reakcija je razočaranje, što dovodi do ponovne emigracije. Naime, u periodu od 2006. do 2011. godine, u sklopu programa povratka mozgova, 62 naučnika i doktora nauka su se vratila u Albaniju (Pavlov & Zeneli, 2013). Nakon što je istekao program, veliki broj ovih naučnika je opet odlučio emigrirati. Zbog problema nezaposlenosti, nedovoljnih prihoda i nedostatka kvalitetnih usluga, pokazalo se kako je gotovo jedna trećina povratnika htjela ponovno emigrirati. Visoka razina nezaposlenosti i nedostatak investicija, odgovarajućih socio-ekonomskih uvjeta, doveli su do toga da njihov potencijal nije adekvatno iskorišten za razvoj njihove matične zemlje.

Ukratko, jasno je kako je održiva i dugoročna suradnja albanske naučne dijaspore sa sveučilištima i sličnim tijelima u Albaniji zahtijeva i dubinske institucionalne reforme u Albaniji, ali i promjenu mentaliteta. To također

podrazumijeva stvaranje bolje okruženje za ovakvu saradnju i veću podršku. Naime, paralelno s unapređenjem političke volje i administrativnih kapaciteta, uspjeh ovakve akcije zahtijeva i reforme na univerzitetima i istraživačkim institucijama, kako bi se kreirala efikasnija naučna zajednica koja je sposobna da implementira zajedničke projekte i/ili istraživačku razmjenu, kao i uspostavila mreža s adekvatnim institucijama iz inostranstva (Gëdeshi & King, 2019).

2.2. Bugarska

Bugarska je u posljednjih 20 godina doživjela veliki pad broja stanovnika, a smanjila se s gotovo 8,2 miliona na nešto više od 7 miliona na kraju 2017. godine, prema podacima njihovog državnog statističkog instituta. Zbog navedenog, i u Bugarskoj se aktivno razmišljalo kako pokrenuti i povećavati povratak visokokvalifikovanih stanovnika koji su emigrirali.

Jedan od nosioca tog povratka je bio i rastući IT sektor. Naime, relativno opušteni životni tempo, u kombinaciji s pristupačnim životnim troškovima je počeo da privlači novi tip građana: mladi bugarski povratnici, nezadovoljni životom u inostranstvu.

Jedan od primjera je grad Plovdiv. Tradicionalno, najveći poslodavac u Plovdivu bio je proizvodni sektor. Međutim, otkad se grad počeo nametati kao evropsko središte za urbani razvoj 2014. godine, IT sektor i njegove više od prosječne plaće su počele kreirati privlačan imidž grada. Outsourcing kompanije su željele kopirati gradove poput Talina u Estoniji i dodati *digitalnog nomada* opcijama za zaposlenje u Plovdivu. Povratak u Plovdiv su privlačnim učinili i Brexit, kao i *ekonomski problemi u ostalim zemljama EU, poput Španjolske i Grčke* (Georgieva, 2019).

Od migracije bez povratka do migracije s povratkom (stvarnim ili potencijalnim) – tako se može sažeti jedna od najdubljih promjena u postkomunističkim migracijskim politikama i praksama u Bugarskoj. Naime, jedno od glavnih otkrića bila je migracija s mogućnošću povratka. Ovu novu demokratsku slobodu emigranti jako cijene, čak i oni koji to ne namjeravaju iskoristiti (Krasteva 2014). Povratak je važan i za migrante i za vlade. Potonji to opravdano smatraju kao test ekonomskih i političkih perspektiva Bugarske. Migranti sada koriste dvostruku slobodu – sloboda povratka, ali povratak nije nužno konačan, nego je otvoren za novi projekt migracije. U posljednjih nekoliko godina raste interes za povratak među istraživačima, što pokazuju brojne publikacije na tu temu (Ruspini et al., 2016; Richter et al. 2017; Ivanov & Najdenov, 2018; Nonchev & Encheva 2012).

Pozitivni uticaj povratka migranata na njihovu integraciju na tržište rada se može vidjeti kroz nekoliko elemenata:

- broj onih koji započinju vlastiti posao povećao se oko tri puta;
- broj samozaposlenih se udvostručio;
- broj angažovanih na puno i nepuno radno vrijeme blago se smanjio. Ovo smanjenje uravnoteženo je više nego dvostruko povećanje penzionera: za 6,8% povratnika u Bugarsku to zaista znači kraj radnog vijeka u inostranstvu i početak vrijedno zaslužene penzije kod kuće;
- broj nezaposlenih se smanjio, iako za mali procent.

Bugarska je razvila i svoju nacionalnu strategiju za migracije i integracije, te postoji i Zakon o Bugarima koji žive izvan Republike Bugarske (Službeni glasnik br. 30, 11/4/2000). Poglavlje tri sadrži odredbe osmišljene da podrže povratak migranata. Prema Članu 15. tog poglavlja: (1) *Bugari koji žive van Republike Bugarske i koji se žele nastaniti u Republici Bugarskoj imaju pravo na izdavanje dozvole za stalni boravak pod pojednostavljenim Uslovima i odredbama;* (2) *Državni organi i tijela lokalne samouprave i lokalne uprave su dužni pružiti pomoć osobama iz stava (1) i pružit će se materijalna i druga podrška za njihov povratak pod uslovima i postupkom određenim Vijeće ministara.* Time su mjere za povratak Bugara institucionalizirane i stekla se mogućnost za dalje djelovanje politikama i konkretnim akcijama.

2.3. Češka

Jedna nedavna studija pokazuje da nisu sve zemlje podjednako pogodene migracijama. Zemlje koje ekonomski bolje stoje, imaju dobre izgleda za rast i privlače više stranih ulaganja i imaju veće šanse zadržati kvalificirane stručnjake. U relativno uspješnim zemljama, poput Češke, postoje sumnje ima li smisla uopće govoriti o odljevu mozga. Budući da se mnogi stručnjaci vraćaju kući, “cirkulacija mozgova” je i u ovom slučaju prikladniji izraz (Moore, 2002).

Skoro svi Česi, uglavnom mladi i relativno dobro obrazovani, odlaze u inozemstvo tražeći posao, iskustvo i - ponajviše - veće plate. Ali nije sve jednosmjerna aktivnost. Neki se odluču za boravak u inostranstvo, ali mnogi se vraćaju, donoseći sa sobom svoje iskustvo i znanje. Slikovito prikazano, izvjesni dr. Razek je prije par godina napravio korak u karijeri poznat kao *odliv mozgova* srednje i istočne Evrope od strane slabo plaćenih liječnika i drugih visokokvalificiranih radnika. Zaposlio se u njemačkom Hamburgu. No onda je učinio nešto neočekivano - vratio se u Češku. Dr. Razek je rekao

da je očekivao da će njemačke bolnice biti kvalitetnije, profesionalno gledano, od onih u Češkoj. Međutim, rekao je da je ubrzo shvatio da je razlika veća u pogledu prezentacije - češke bolnice djeluju lošije, jer im nedostaje novca za opremanje i održavanje bolnice, ali medicinska njega i oprema često su jednako dobri. Razek je rekao da se vratio jednostavno zato što je dobio ponudu za posao i to je bio dobar potez u karijeri. Ima i malo žaljenja zbog odlaska iz Njemačke: *Plate nisu toliko veće [u Njemačkoj], a troškovi života su također viši. Ne kažem da su ovdje plate visoke, ali postoje opcije. Stranac, ako nije na najvišem položaju, ostaje stranac koji ima ograničene šanse za razvoj [u karijeri]. Ono što se traži od nas iz istočnih zemalja, ne zahtijeva se od stranaca iz drugih zemalja EU. Postoji određena količina diskriminacije.*

Još jedan dobar primjer povratka u Češku je The Association of Business Service Leaders (ABSL) koja je lider u outsourcing-u usluga. Za sebe kažu da su stabilizator Češke ekonomije. Naime, 93% njihovih centara upošljava radnike od kuće, 84% centara ne planira tražiti od države bilo kakvu podršku, a zapošljava oko 120.000 ljudi u sektoru poslovnih usluga (ABSL, 2020).

Češka je također učestvovala i u transnacionalnom projektu koji je uključivao i Gruziju i koji je podrazumijevao ohrabrivanje povratka i potencijala migranata iz Gruzije kako bi uzeli učešće u razvoju svoje zemlje. U Tbilisiju je uspostavljen centar za poslovno savjetovanje koji je od 2003. do 2007. opslužio 243 klijenta i koji je obezbijedio povratak i reintegraciju 160 gruzijskih migranata uz pomoć i informacionu kampanju od strane Češke države.

2.4. Poljska

Novije studije o poljskim naučnicima koji rade u inostranstvu otkrile su da je samo jedan od četiri ispitanika izrazio želju za povratkom u Poljsku (Czerniawska et al., 2018). Nakon analize programa povratka, Czerniawska i kolege (2018) zaključuju da su isti dobrodošli i najvjerojatnije neophodni, međutim, da oni ne bi trebali biti jedini cilj politika povratka. Uz politike, također je neophodno promijeniti institucije i ponuditi konkurentne akademske pozicije s potencijalom dugoročnog finansiranja i interne administrativne podrške, koje će biti otvorene za kandidate iz svih zemalja i onda iskoristiti mreže i suradnju s poljskom naučnom dijasporom i pomoći da se te pozicije adekvatno promoviraju.

Jedno od istraživanja koje je urađeno na primjeru Poljske, govori o tome da povratnici u Poljsku kojima ne nedostaje osnova za integraciju, često upadaju u *zamku iskustva* i identifikuju svoj položaj iz inostranstva s položajem

u vlastitoj zemlji. Zbog svog internaliziranog osjećaja *trajne privremenosti*, povratnici se povlače iz kolektivnih pokušaja promjene svoje situacije i umjesto toga često koriste individualizirane strategije ponovne emigracije. Na ovaj način, uprkos cjenovnom diskursu o univerzalnim prednostima mobilnosti unutar Evropske unije, za neke srednjoevropske i istočnoevropske migrante trenutni režim mobilnosti u EU ustvari jača dezintegraciju i doprinosi daljoj fragmentaciji migrantske karijere (Karolak, 2020).

Poljska vlada je u 2019. godini izjavila da će ukinuti porez na dohodak za otprilike dva miliona poljskih radnika mlađih od 26 godina - potez čiji je cilj privlačenje svojih građana natrag, ali i poticanje mladih Poljaka da ostanu i rade u svojoj domovini. Oni koji zarađuju manje od 22.547 dolara godišnje, neće morati plaćati porez na dohodak koji iznosi 18%. S obzirom da je prosječna plata u Poljskoj oko 15.700 dolara godišnje, ovo je zaista velikodušna mjera vlade (Kottasová, 2019).

2.5. Slovačka

Slovački odljev mozгова prema institucijama iz Češke široko je raspravljana pojava. Popularnost ovog problema s vremenom raste, a broj mladih Slovaka koji napuštaju svoju zemlju dostiže nove rekorde (Fischer & Lipovská, 2015). Naime, Češka je prirodna zemlja odlaska zbog dugih i uspješnih povijesnih veza između ove dvije slavenske nacije, sličnosti češkog i slovačkog jezika, kratke udaljenosti između slovačkih i čeških gradova i zakonodavnog uređenja.

Slovački studenti koji napuštaju svoje obitelji i prijatelje kako bi upisali češke visokoškolske ustanove profitiraju (vjerojatno) većim kvalitetom obrazovanja i socijalne podrške. Oni češće dobijaju smještaj u domovima za studente od čeških studenata, češće koriste međunarodne razmjene i najviše koriste javne / socijalne usluge.

Ova emigracija za obrazovanjem toliko je ozbiljan problem da je Ministarstvo obrazovanja, nauke, istraživanja i sporta Slovačke Republike u maju 2015. razvilo program bespovratnih sredstava *Návrat domov* (Povratak kući). U periodu od 2015. do 2018. godine je planirano da se tri miliona eura isplati za stipendije u iznosu od 10.000–50.000 eura. Primatelji ovih stipendija su mladi Slovaci spremni vratiti se u Slovačku (MSVVS SR, 2015).

2.6. Turska

Elveren (2018) je proveo istraživanje o bitnim faktorima za donošenje odluke o povratku Turskih migranata. Neki od osnovnih faktora su: ekonomska situacija u Turskoj, politička nestabilnost te nedostatak podrške povratnicima. Pronađena je pozitivna veza između vremena boravka u inostranstvu, ranijeg studijskog iskustva u inostranstvu i tendencija da se ne vrate u Tursku. Ova studija pokazuje i da se nedostatak akademskih sloboda navodi kao značajan faktor zbog kojeg se ne žele vratiti. U Turskoj, plata nije presudna za odluku o povratku. To daje signal i za politike, budući da će onda finansijski poticaji imati ograničene efekte na povratak, sve dok se društvena polarizacija i pritisak na akademiju nastavlja.

Također, percepcija prestiža koju građani imaju kada se posjeduje strana diploma je značajan. Zbog toga je neizbježno da većina sposobnih i kvalifikovanih učenika razmatra mogućnost studiranja u inostranstvu. Ovdje je zato bitan faktor razmotriti politiku *cirkulacije mozgova*, te povećati veze između profesora u Turskoj i turskih profesora u inostranstvu.

3. KVALITET ŽIVOTA U BIH I EMIGRACIJSKE ASPIRACIJE

3.1. Ciljevi i metodologija istraživanja

Kako je već navedeno, ciljna populacija Studije je podijeljena u dvije skupine:

- 1. opća populacija BiH,
- 2. povratnici u BiH (oni koji su živjeli van BiH i vratili se u proteklih 10 godina).

U skladu s navedenim, postavljeni su sljedeći ciljevi istraživanja, a identificirani prema ciljnim skupinama istraživanja:

Opća populacija BiH analiza kvalitete života bh. populacije – koliko je trenutno opće zadovoljstvo; koje su emocije najviše zastupljene među bh. populacijom; kojim aspektima života su građani najviše zadovoljni, a kojima najmanje; kako gledaju sebe u odnosu na okolinu i trenutno stanje u državi; u kojoj mjeri su zadovoljni finansijskim i zdravstvenim stanjem te ravnotežom posla i privatnog života, kao i društvenim vezama.

analiza migracijskih aspiracija bh. populacije - koji je procenat bh. populacije koji planira da ode iz BiH; u kojoj mjeri su građani BiH već poduzeli određene radnje za odlazak.

Ovo poglavlje predstavlja rezultate istraživanja provedenog na prostoru cijele BiH korištenjem metode prikupljanja podataka pomoću upitnika. Fokus istraživanja je na kvaliteti života i blagostanju ljudi izraženih kroz subjektivnu procjenu i percepciju ispitanika.

Prema smjernicama OECD, subjektivno blagostanje obuhvata tri različite, ali komplementarne poddimenzije:

- zadovoljstvo životom, zasnovano na ukupnoj kognitivnoj procjeni;
- afekti ili prisustvo pozitivnih osjećaja i odsustvo negativnih osjećaja i
- eudaimonika, osjećaj da nečiji život ima smisao (OECD, 2013).

Pored toga, istraživanje obuhvata i istraživanje emigracijskih aspiracija građana BiH. Rezultati studije omogućavaju profiliranje ispitanika s i bez

emigracijskih aspiracija uzimajući u obzir percepciju dimenzija kvalitete života, odnosno općeg blagostanja. Drugim riječima, ovo poglavlje se sastoji iz tri osnovna dijela:

1. Blagostanje i kvalitet života,
2. Emigracijske aspiracije,
3. Profili potencijalnih (ne)migranata.

Reprezentativni uzorak se sastoji od 1.500 ispitanika od 18 do 65 godina starosti. Osnovne informacije o provedenom istraživanju su navedene u Tabeli 1, dok je demografija ispitanika predstavljena u Tabeli 2.

Tabela 1. Osnovne informacije o procesu prikupljanju podataka

Ciljevi	Život u Bosni i Hercegovini - kvalitet života u BiH, generalno zadovoljstvo, migracijske namjere
Metoda prikupljanja podataka	– CAWI (Computer Assisted Web Interviewing) putem Valicon online sistema, na uzorku opšte populacije korisnika online panela JaZnam.ba
Uzorak	– Veličina uzorka: n=1.500 (standardna greška uzorka je $\pm 2,5\%$). – Opća populacija, reprezentativan uzorak za BiH, 18 – 65
Upitnik	– Popunjavanje upitnika oko 12 minuta
Vrijeme provedbe	– 12. 6. 2020 – 18. 6. 2020.
Ponderiranje	– Podaci su ponderirani, a za ponderiranje je korištena ranking metoda, kombinacije spol-dob i region-tip naselja.

Tabela 2. Demografija uzorka

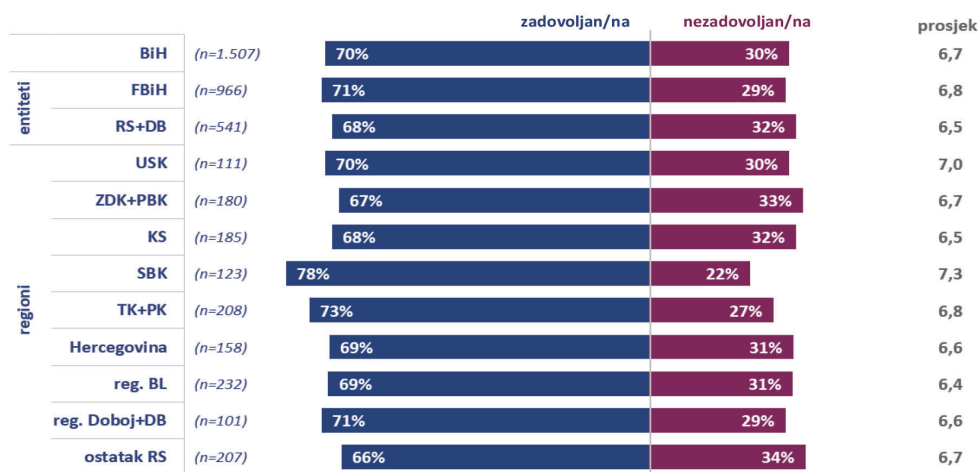
		%	n		%	n	
Spol	muški	48%	724	Radni status	nezaposleni	20%	295
	ženski	52%	783		zaposleni	51%	761
Dob	do 29	28%	428	studenti	11%	172	
	30 - 39	22%	333	penzioneri	10%	153	
	40 - 49	23%	348	drugo	6%	97	
	50+	26%	398	ne želim odgovoriti	2%	29	
Obrazovanje	osnovno i niže	2%	27	Sektor zaposlenja	privatni sektor	65%	498
	srednje	76%	1.147		javni sektor	35%	263
	visoko i više	22%	327	Tip ugovora	neodređeno	74%	566
bez odgovora	0%	6	određeno		17%	128	
			ugovor o djelu		2%	19	
			nemam nikakav ugovor		6%	49	
Lični prihodi	do 500 KM	26%	397	Vrsta zanimanja	Državna administracija	13%	98
	501 - 1.100 KM	36%	546		Zdravstvo	9%	70
	1.101 KM i više	26%	391		Obrazovanje	8%	59
	bez odgovora	11%	172		IT	8%	62
Bračni status	samci	31%	468		Građevina	8%	65
	u braku	59%	883		Turizam i ugostiteljstvo	7%	56
	rastavljen/a ili udovac/ica	8%	128		Zanatske usluge	11%	84
	bez odgovora	2%	28		drugo	35%	269

3.2. Blagostanje u BiH

Elaboracija blagostanja u BiH uključuje analizu zadovoljstva životom, emotivni aspekt blagostanja i eudaimonsku mjeru blagostanja.

3.2.1. Zadovoljstvo životom

Zadovoljstvo životom predstavlja kognitivnu procjenu vlastitog života u cjelini, pokrivajući sva područja postojanja, te se zbog toga smatra ukupnom mjerom za subjektivnu dobrobit (*Eurostat*, 2015). Zadovoljstvo životom mjeri se na skali od 0 (*uopće nisam zadovoljan/na*) do 10 (*potpuno zadovoljan/na*) (OECD, 2013). Kada je u pitanju subjektivna dobrobit građana BiH, 70% je zadovoljno, dok ostatak od 30% ipak iskazuje nezadovoljstvo životom u BiH (Slika 4). Građani FBiH su nešto zadovoljniji u odnosu na građane RS, dok, promatrano prema regijama, najveće zadovoljstvo životom je u Srednjobosanskom kantonu (78%). Regije Ostatak RS, ZDK+BPK te KS su regije s nešto manjim procentom zadovoljstva, ali su zadovoljni građani ipak u većini.

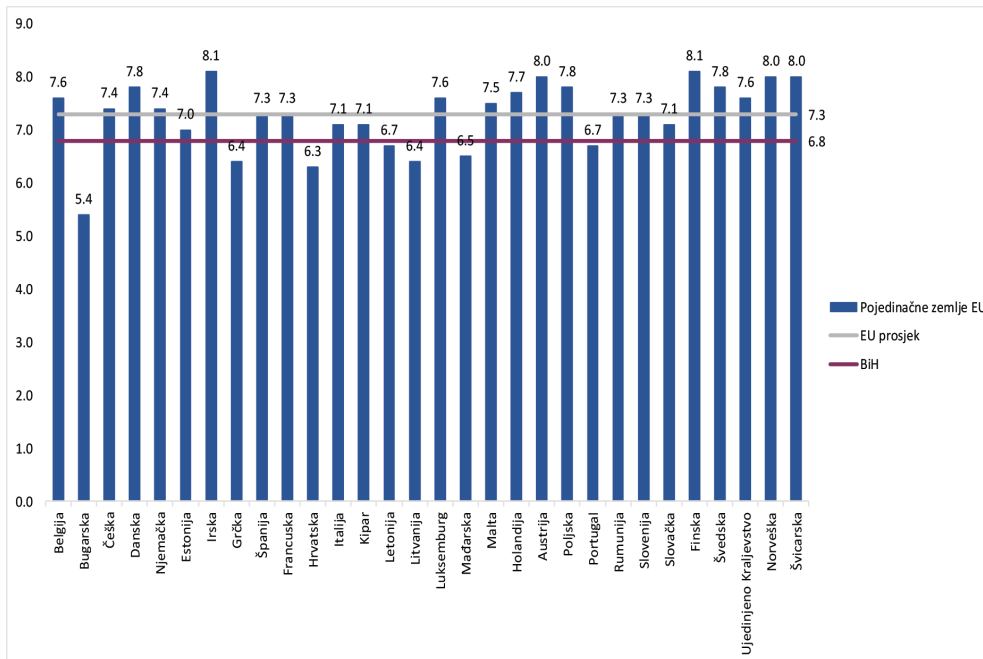

Slika 4. Generalno zadovoljstvo životom

Promatrano na nivou BiH, prosječno zadovoljstvo životom je 6,7. Poređenja radi, prosječno zadovoljstvo životom u EU značajno varira od zemlje do zemlje, od 5,4 u Bugarskoj, do 8,0 u Švicarskoj, Norveškoj, Danskoj i Finskoj (podaci za 2018. godinu²). Na Slici 5. je predstavljena komparativna analiza prosječne

² Posljednji dostupni podaci Eurostata o kvaliteti života u EU. Dostupni na https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/qol/index_en.html (pristup: 23. 9. 2020)

ocjene zadovoljstva životom građana EU i građana BiH. Tako, zadovoljstvo građana BiH je manje od zadovoljstva prosjeka na nivou EU. Međutim, prosječno zadovoljstvo životom u BiH je veće od prosjeka zadovoljstva građana Bugarske, Grčke, Hrvatske, Latvije, Litvanije, Mađarske i Portugala.

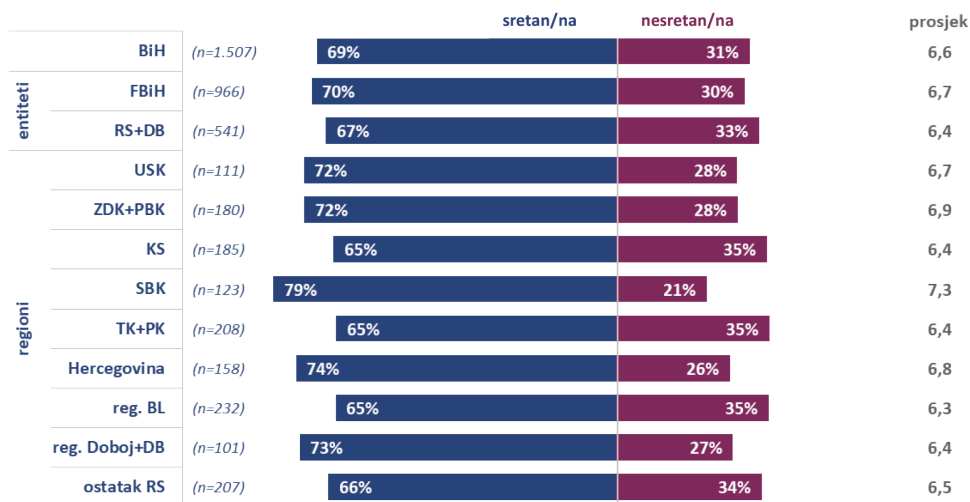
Slika 5. Zadovoljstvo životom građana EU i BiH (podaci za EU preuzeti s web stranice Eurostata³)

3.2.2. Emotivni aspekt blagostanja

Emotivni aspekt blagostanja odnosi se na svakodnevna osjećanja i raspoloženja ljudi. Za ovu vrstu mjere, od ispitanika se traži da razmisle o svojim osjećajima (npr. sreći) u kratkom vremenskom periodu (Eurostat, 2015).

Osjećaj depresije za većinu bh. populacije nije osjećaj koji je u većoj mjeri zastupljen u zadnja tri mjeseca. S druge strane, gotovo je podjednak procenat onih koji su doživjeli i koji nisu doživjeli osjećaj sreće i zabrinutosti u zadnja tri mjeseca. Iako je većina ispitanika sretna i zadovoljna trenutnim životom, ipak je značajan broj ispitanika koji nisu sretni. Takvih je trećina na nivou BiH i nivou entiteta (FBiH/RS). Nešto više od trećine onih koji su izjavili da nisu sretni žive u Kantonu Sarajevo, Tuzlanskom Kantonu i Posavskom Kantonu, regiji Banjaluke i ostatku RS.

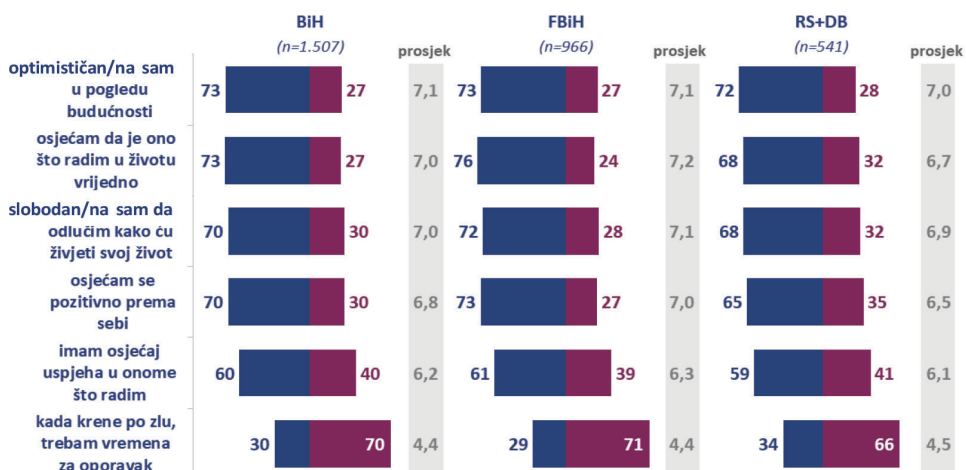
³ Dostupni na https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/qol/index_en.html (pristup: 24. 9. 2020)

Slika 6. Emotivni aspekt blagostanja - sreća

3.2.3. Eudaimonska mjera blagostanja

Eudaimonski aspekt blagostanja se odnosi na vrijednost i svrhu života, te važne životne ciljeve. Ispitanik/ca treba da procjeni aspekte koji njegov ili njen život i postojanje čine važnim i smislenim (Eurostat, 2015). Gotovo tri četvrtine (73%) bh. populacije je optimistično u pogledu budućnosti, te osjeća da je vrijedno ono što rade u životu. Pored toga, većina građana BiH smatraju da su slobodni da odluče kako će živjeti svoj život, te da se osjećaju

Slika 7. Eudaimonski aspekt blagostanja

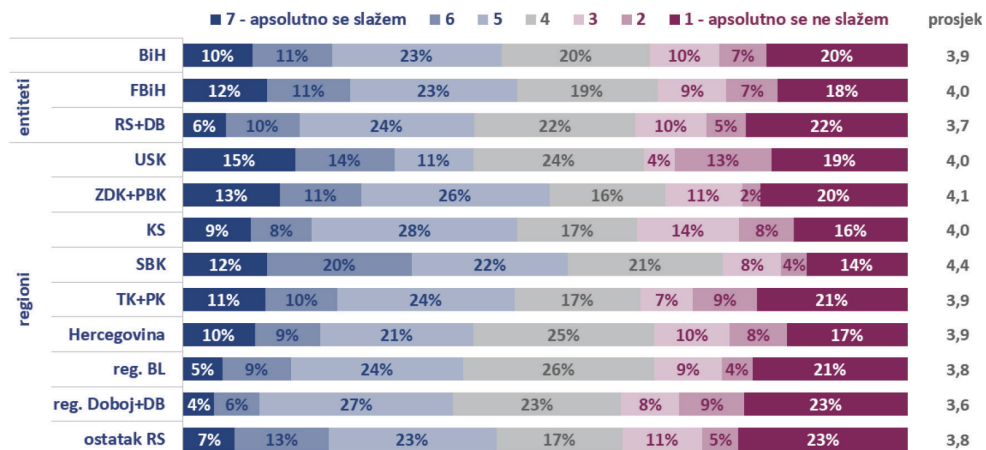
pozitivno. S druge strane, primjetan je značajan broj onih (40%) koji nemaju osjećaj uspjeha i postignuća u onome što rade. Gledano regionalno, građani Unsko-sanskog kantona su najmanje optimistični u pogledu budućnosti, te ih u najmanjoj mjeri karakteriše osjećaj uspjeha i zadovoljstva u poslu.

3.3. Kvalitet života

U nastavku su prezentirani rezultati po pojedinim aspektima kvalitete života u BiH, te je, gdje je to moguće, predstavljeno poređenje sa sličnim istraživanjem koje se provodi u zemljama EU⁴. Svi podaci za EU su preuzeti s web stranice Eurostata⁵.

3.3.1. Materijalni uslovi za život

Kada je u pitanju finansijska situacija, 44% građana BiH su zadovoljni istom, 20% ih ima neutralan stav, a 37% nije zadovoljno svojom trenutnom finansijskom situacijom. Značajno je manje zadovoljstvo među građanima Republike Srpske, pri čemu je najveće nezadovoljstvo u Doboju i Banja Luci. U svrhu poređenja, interesantno je da je samo 17,9% građana EU svoju finansijsku situaciju ocijenilo visokim zadovoljstvom, dok najveći broj (53,3%) građana EU svoju finansijsku situaciju ocjenjuju kao osrednje.

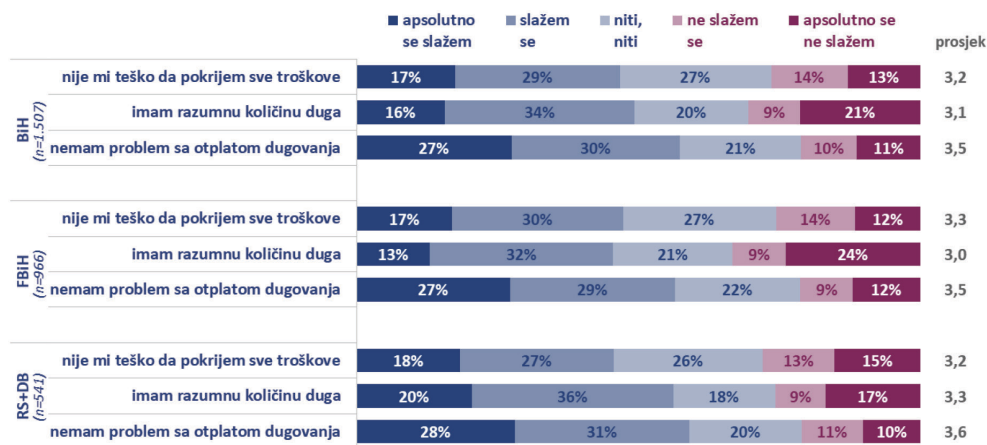

Slika 8. Nivo zadovoljstva trenutnom finansijskom situacijom

⁴ Poređenje po svim segmentima i poređenje rezultata u smislu dobijenih procenata i prosječne ocjene nije moguće kod svakog aspekta.

⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/qol/index_en.html (pristup: 24. 9. 2020)

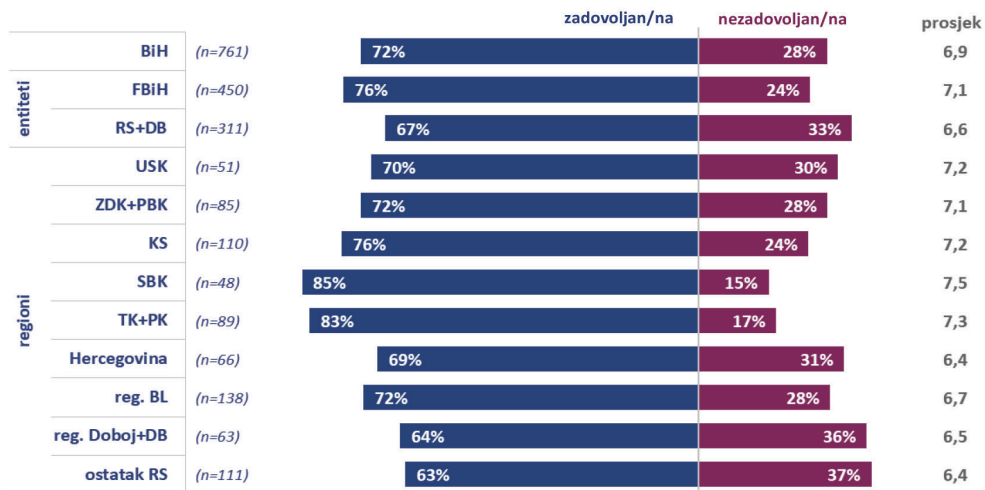
Građanima BiH uglavnom nije teško pokriti sve troškove (46%), zaduženje je na razumnom nivou (50%) i nemaju problem s otplatom duga (57%).

Slika 9. Finansijska pozicija

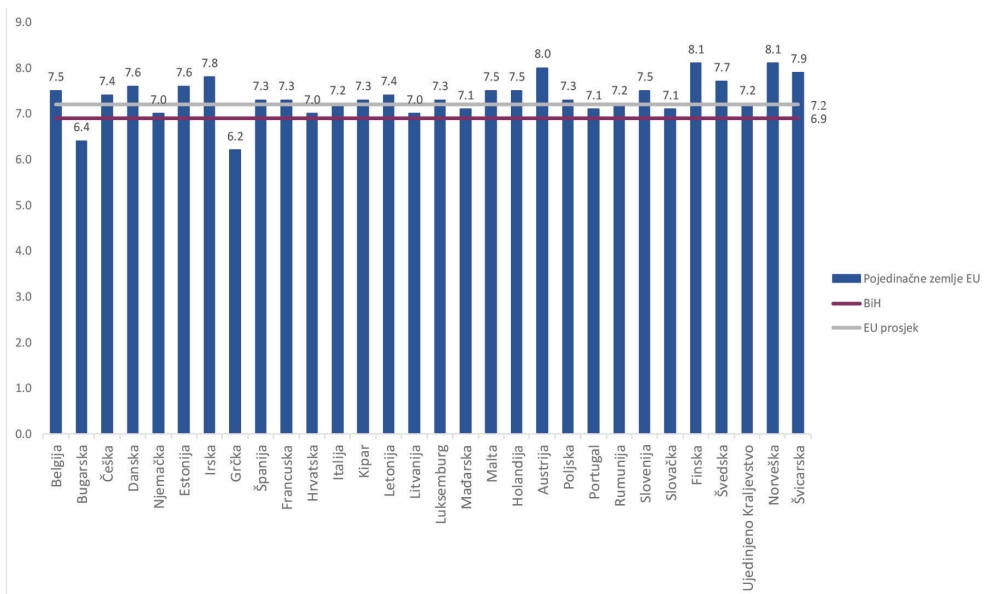
3.3.2. Zaposlenje

Životni standard najvećim dijelom ovisi o zaposlenju i plaći koju pojedinac prima, a koja omogućava ljudima da postignu svoje lične ciljeve i ispune očekivanja. Stoga je zadovoljstvo poslom snažan faktor i prediktor zadovoljstva životom i uopće kvaliteta života. Više od četvrtine (28%) zaposlenih građana BiH izjavljuje da nije zadovoljno vlastitim poslom. Nezadovoljstvo poslom je značajno prisutnije u Republici Srpskoj (33%) u odnosu na FBiH (24%). Gledano po regijama, upravo u regijama koje pripadaju RS, je prisutno najveće nezadovoljstvo poslom dok u Srednjobosanskom kantonu i Tuzlanskom kantonu je najveće zadovoljstvo poslom.

Slika 10. Zadovoljstvo poslom

Prosječno zadovoljstvo poslom u BiH je 6,9, što je neznatno veće od prosječnog zadovoljstva građana Bugarske (6,4) i Grčke (6,2). Građani svih ostalih zemalja EU su u prosjeku zadovoljniji poslom od građana BiH. Na Slici 11. je predstavljeno poređenje zadovoljstva poslom u odnosu na pojedinačne zemlje EU, kao i opći EU prosjek.

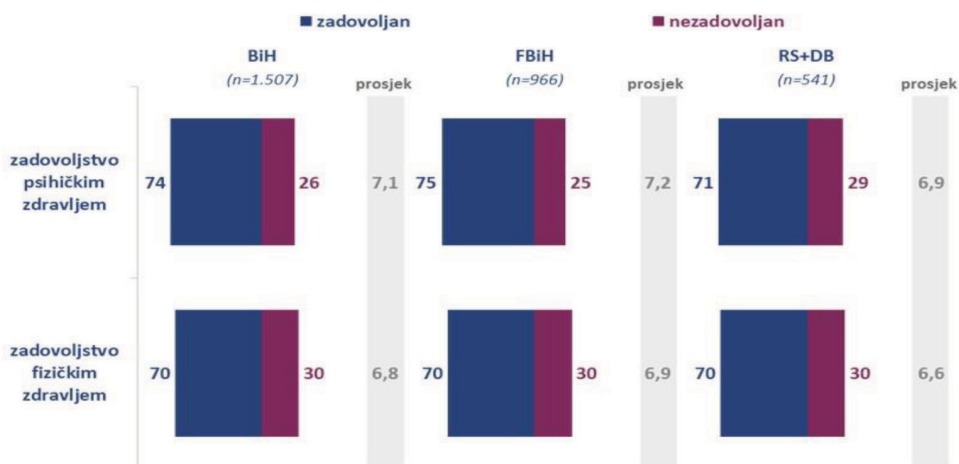

Slika 11. Zadovoljstvo poslom građana EU i BiH

3.3.3. Zdravlje

Loše zdravlje ne samo da potencijalno skraćuje životni vijek ljudi, već može i uticati na smanjenje kvaliteta života. Eurostat (2015) ističe da narušeno zdravlje građana na kolektivnom nivou usporava ekonomski i socijalni razvoj kroz smanjenje raspoloživog *ljudskog kapitala* društva, dok, s druge strane, generira zdravstvene troškove.

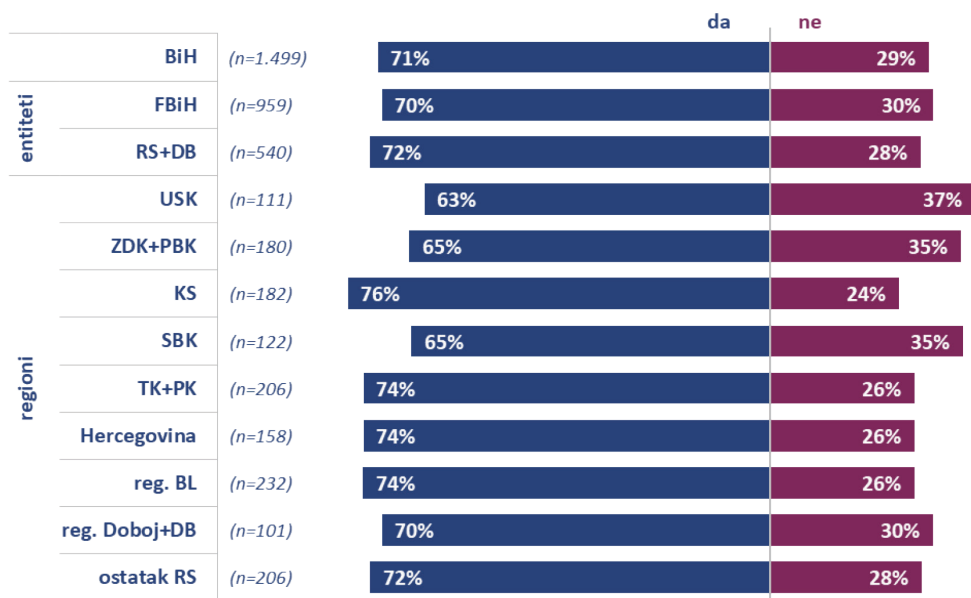
Većina ljudi u BiH je zadovoljna svojim psihičkim i fizičkim zdravljem. Jedna četvrtina bh. populacije iskazuje nezadovoljstvo psihičkim, dok trećina smatra da njihovo fizičko zdravlje može biti puno bolje. Gledano regionalno, građani Unsko-sanskog kantona su najmanje zadovoljni svojim psihičkim zdravljem (38%), dok su građani Kantona Sarajevo najmanje zadovoljni svojim fizičkim zdravljem (40%). Poređenja radi, najmanji procenat zadovoljstva zdravljem je zabilježen u Litvaniji (44%), dok je najveće zadovoljstvo u Irskoj (84.2%). Promatrano na nivou EU, 68,9% građana je zadovoljno svojim zdravstvenim stanjem.

Slika 12. Zadovoljstvo psihičkim/fizičkim zdravljem

3.3.4. Obrazovanje

Rezultati istraživanja pokazuju da se bh. populacija dodatno usavršava i nakon završenog formalnog obrazovanja. Više od dvije trećine ispitanika se usavršavalo u nekom području i nakon završetka formalnog obrazovanja. Gledano po regijama u BiH, primjetne su određene razlike. Najviše građana KS nastavlja sa usavršavanjem.

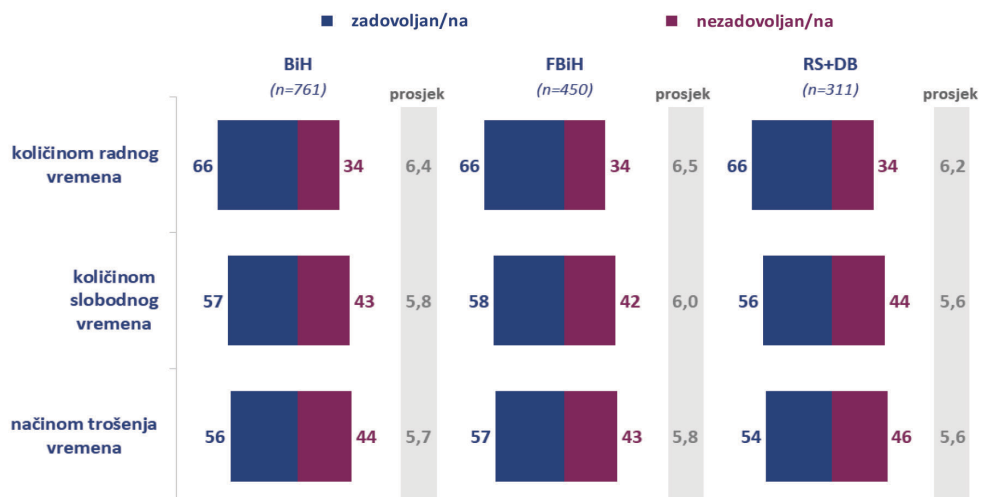

Slika 13. Da li ste nakon završetka formalnog obrazovanja nastavili da se usavršavate u nekim segmentima?

3.3.5. Društveni odnosi i slobodno vrijeme

Kada govorimo o radnom/slobodnom vremenu, bh. populacija je uglavnom zadovoljna s količinom vlastitog radnog i slobodnog vremena. Nešto je manje zadovoljstvo kod načina trošenja vremena. Gotovo je podjednak procenat onih koji su zadovoljni i oni koji to nisu. Gledano regionalno, populacija Kantona Sarajevo, Hercegovine te ostatka RS-a su najmanje zadovoljni načinom trošenjem vremena – polovina ili nešto više od polovine dijeli to mišljenje. Prosječna ocjena zadovoljstvom s načinom trošenja vremena na nivou BiH je 6,4, dok je za npr. prosječna ocjena EU 6,7. U Bugarskoj je najmanje zadovoljstvo (5,7), dok je najveće zadovoljstvo u Danskoj (7,8)⁶.

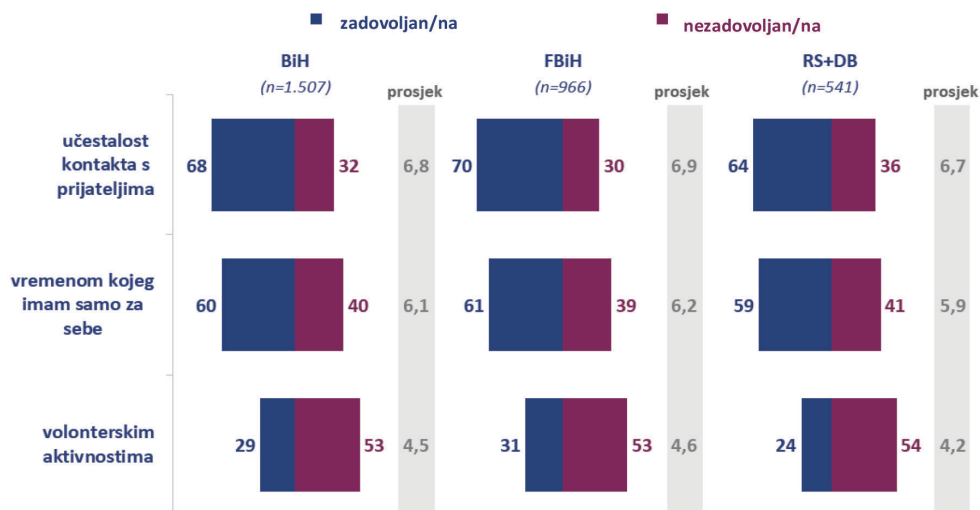
⁶ Dostupni na https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/qol/index_en.html (pristup: 24. 9. 2020)

Slika 14. Zadovoljstvo vremenom

Društveni život predstavlja značajan aspekt kvalitete života pojedinca, a predstavlja trošenje vremena na društvene interakcije. Značajno doprinosi zadovoljstvu životom kroz psihološku ravnotežu pojedinca i njegovu/njenu opću dobrobit. Imati nekoga na koga se može osloniti u slučaju potrebe identificirano je kao glavni pokazatelj sreće (Eurostat, 2015).

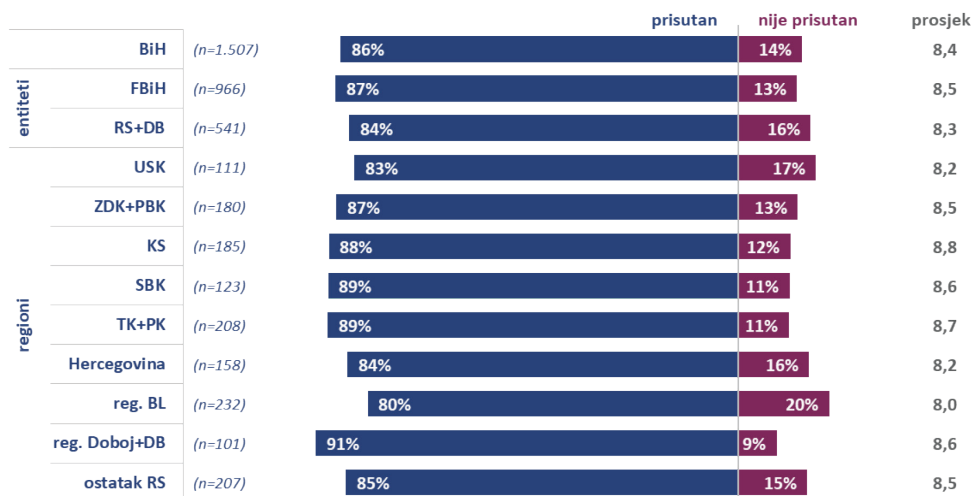
Kada je riječ o različitim aspektima društvenog života, bh. populacija je najviše zadovoljna učestalošću kontakta s prijateljima, te vremenom za vlastite aktivnosti, dok više od polovine ispitanika nije zadovoljno svojim volonterskim aktivnostima. Zadovoljstvo ličnim vezama u EU je najmanje u Bugarskoj (6,6), dok je najveće u Austriji, Irskoj, Malti i Sloveniji (8,6), s prosjekom od 8,0 na nivou EU.

Slika 15. Zadovoljstvo različitim aspektima društvenog života

3.3.6. Ekonomska i fizička sigurnost

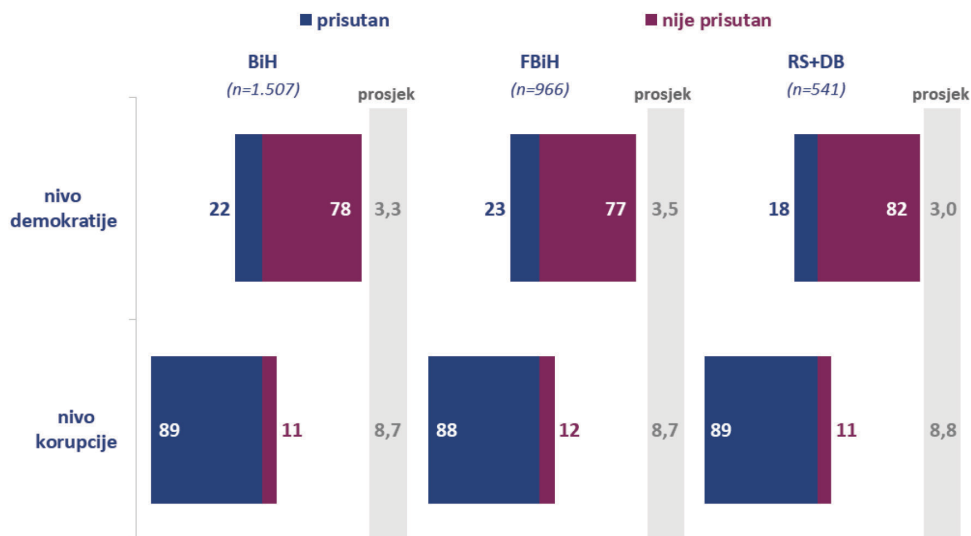
Bh. poslovno okruženje uglavnom karakterizira ekonomska nesigurnost, posebno u privatnom sektoru. Upravo zbog toga, za mnoge mlade je ideal zaposlenje u institucijama državne i javne uprave. Pored ekonomske, prisutan je i osjećaj fizičke nesigurnosti. Većina građana smatra da je kriminal jako prisutan u bh. društvu.

Slika 16. Prisustvo kriminala

3.3.7. Uprava i osnovna ljudska prava

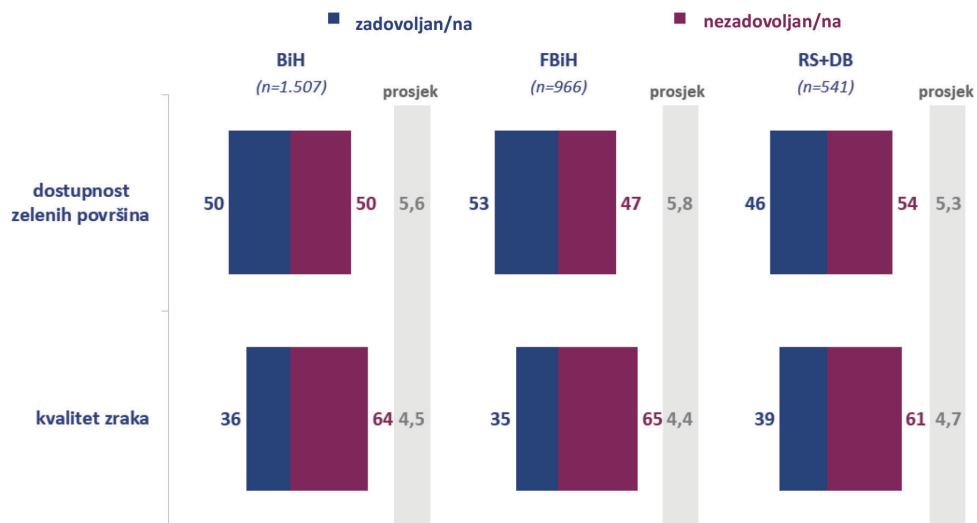
Većina građana BiH je stava da demokratija u BiH nije prisutna (taj procenat je nešto veći u RS-u u odnosu na FBiH), a da je, u isto vrijeme, korupcija značajno prisutna. Gotovo 90% građana BiH dijeli to mišljenje.

Slika 17. Nivo demokratije i korupcije

3.3.8. Prirodno i životno okruženje

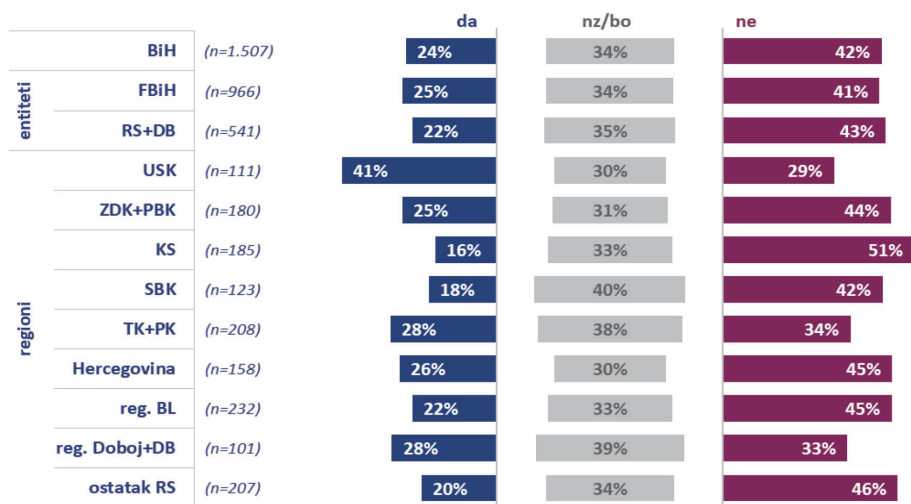
Po pitanju zadovoljstva bh. građana dostupnošću zelenih površina, interesantno je primijetiti da je polovina ispitanika nezadovoljna. Istovremeno, 64% ispitanika nije zadovoljno kvalitetom zraka. Drugim riječima, kada je u pitanju prirodno i životno okruženje, prosječna ocjena dostupnosti zelenih površina i ocjena kvaliteta zraka je 5,05.

Slika 18. Zadovoljstvo prirodnim i životnim okruženjem

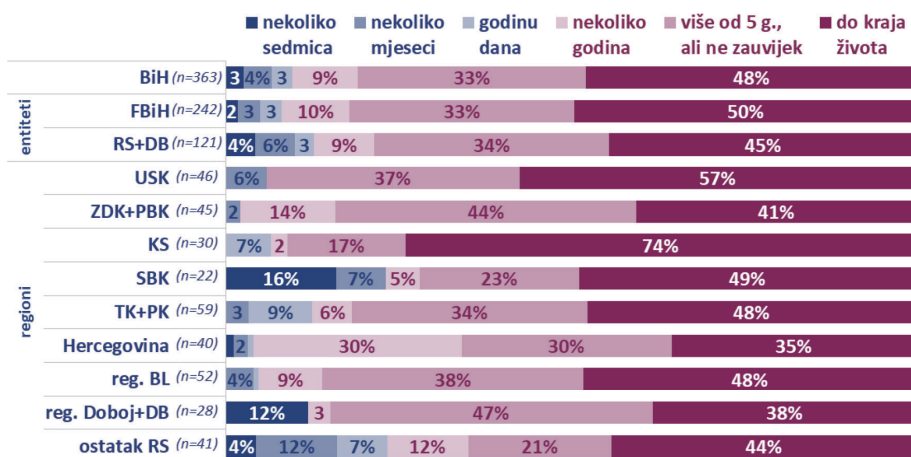
3.4. Migracijske aspiracije građana BiH

Kada govorimo o namjeri odlaska iz BiH, svaki četvrti građanin u BiH ima namjeru da se preseli u neku drugu državu. Trećina je nesigurna kada je u pitanju namjera odlaska dok nešto više od 40% bh. populacije nema namjeru preseljenja van BiH. Nema značajnih razlika na nivou entiteta odnosno gotovo je podjednak broj populacije u FBiH i RS koji imaju namjeru odlaska iz BiH (četvrtina ili gotovo četvrtina). Na nivou kantona/regija su primjetne značajne razlike pa je tako ubjedljivo najveći procenat onih koji žele da napuste BiH u Unsko-sanskom kantonu (41%) dok je u ostalim kantonima/regijama značajno manji procenat (najmanje u Kantonu Sarajevo – 16%).

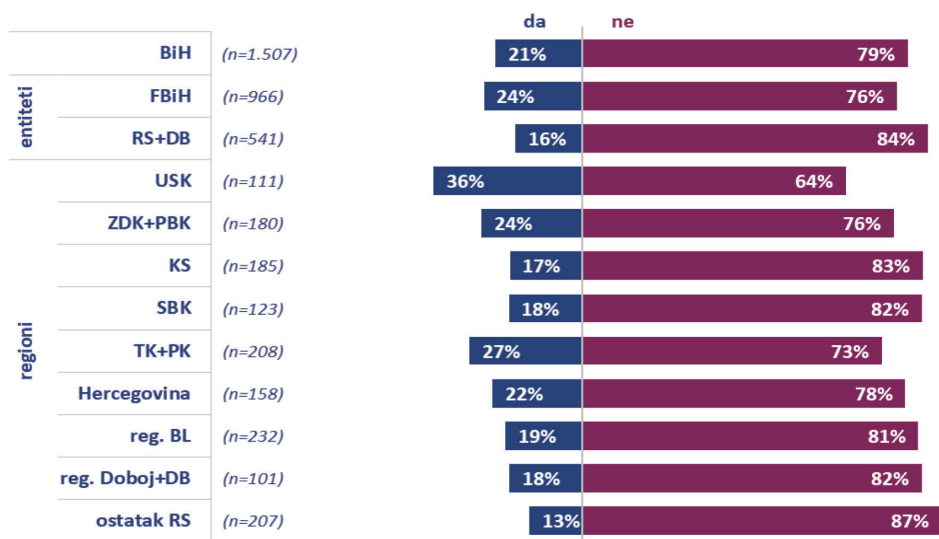
Slika 19. Migracijske aspiracije

Od onih koji su izjavili da imaju namjeru odlaska iz BiH, 48% planira da u drugoj državi započne novi život i da se ne vraća u BiH.

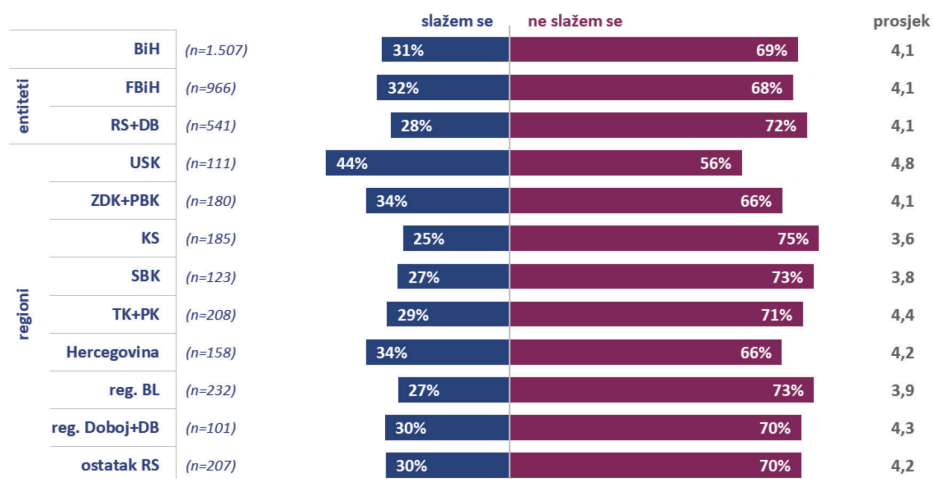

Slika 20. Planirano vrijeme ostanka u drugoj (novoj) zemlji

Rezultati o preduzimanju konkretnih radnji za odlazak iz BiH su u skladu s prethodno dobijenim podacima o namjeri odlaska iz BiH i pokazuju da je petina bh. populacije već preduzela određene radnje za odlazak (u prethodnih pola godine). Taj procenat je nešto veći u FBiH (24%) u odnosu na RS (16%). Gledano regionalno, USK je kanton koji se izdvaja od ostalih, jer više od trećine onih koji imaju namjeru emigriranja već poduzimaju određene korake.

Slika 21. Preduzimanje konkretnih radnji vezano za ispunjavanje aspiracije za odlaskom (prethodnih 6 mjeseci)

Slika 22. Preduzimanje konkretnih radnji vezano za ispunjavanje aspiracije za odlaskom (u narednih 12 mjeseci)

S druge strane, kada je u pitanju preduzimanje konkretnih radnji u narednih godinu dana, tu su procenti značajno veći, što ukazuje na mogućnost da će veći broj pojedinaca u narednom periodu pokušati napustiti BiH. Trećina je onih koji se slažu da će u narednih 12 mjeseci uraditi nešto konkretnije po pitanju svog odlaska (nivo BiH). Slični su procenti i na nivou entiteta. Kao i u prethodnim nalazima, i ovdje se izdvaja USK, gdje gotovo polovina građana

na (44%) tog kantona namjerava u narednoj godini poduzeti neke aktivnosti po pitanju napuštanja BiH. Trećina u ZDK+ BPK, Hercegovini, te Doboju i Ostatku RS, dok je najmanji procenat u Kantonu Sarajevo.

3.5. Važnost pojedinih dimenzija kvalitete života za emigracijske aspiracije

Nakon pojedinačne analize dimenzija kvaliteta života, zanimalo nas je da li je moguće identificirati najvažniju koja u najvećem obimu određuje emigracijske aspiracije. Kako bi testirali značaj pojedinih dimenzija kvalitete života u kreiranju emigracijskih aspiracija provedena je analiza i modeliranje emigracijskih aspiracija korištenjem logističke regresije (logit). Emigracijske aspiracije su predstavljale zavisnu varijablu (0-nemaju namjeru odlaska ili nisu sigurni, 1- imaju namjeru odlaska), dok su nezavisne varijable bile spol, dob, bračni status, zaposlenje, nivo prihoda domaćinstva, kao demografska grupa varijabli. Dimenzije kvaliteta života su nadalje sekventno analizirane kako bi se ocijenio njihov pojedinačni efekat na objašnjenje varijabiliteta emigracijskih aspiracija.

Rezultati pokazuju slijedeću sliku koja se tiče demografske grupe varijabli. Naime, **dob** značajno utiče na emigracijske aspiracije i to na način da **mlađe osobe imaju izraženije namjere odlaska**. Također, analiza je pokazala da osobe koje posjeduju **visoko i više obrazovanje pokazuju veće emigracijske aspiracije** od osoba s nižim obrazovanjem s koeficijentom šansi 1,592.

Nadalje, rezultati uticaja varijabli percepcije kvaliteta života na emigracijske aspiracije su prikazani u tabeli koja slijedi i pokazuju da najizraženiji uticaj na emigracijske aspiracije imaju:

- ukupno zadovoljstvo životom - zadovoljnije osobe imaju manje emigracijske aspiracije (omjer vjerovatnoće 0,803),
- zadovoljstvo poslom - zadovoljnije osobe imaju manje emigracijske aspiracije (omjer vjerovatnoće 0,831),
- zadovoljstvo nivoom prava i demokratije - zadovoljnije osobe imaju manje emigracijske aspiracije (omjer vjerovatnoće 0,874),
- dodatno usavršavanje osobe - osobe koje se dodatno usavršavaju imaju izraženije namjere odlaska (omjer vjerovatnoće 0,401).

Ovdje treba napomenuti da, iako su stanovnici u RS-u prosječno blago nezadovoljniji životom od onih u FBiH, kada su u pitanju aspiracije za odlaskom, ne postoji značajna razlika između entiteta zato što lokacija nije identifikovana kao signifikantan prediktor.

Na bazi logit analize ostalih 5 dimenzija nisu pokazale signifikantan efekat na emigracijske aspiracije ispitanika, te smo proveli dodatnu analizu s ciljem procjene njihovog uticaja na zadovoljstvo životom korištenjem višestruke regresije. U ovom modelu, zavisna varijabla je bila *zadovoljstvo životom*, dok su nezavisne varijable: materijalni uslovi za život, zadovoljstvo poslom, zadovoljstvo zdravljem, dodatno usavršavanje, zadovoljstvo kvalitetom vremena i društvenim životom, zadovoljstvo sigurnošću, zadovoljstvo upravom i demokratijom, te zadovoljstvo prirodnim okruženjem. Rezultati su prikazani u tabeli u nastavku.

Tabela 3. Rezultati logit analize uticaja dimenzija kvalitete života na emigracijske aspiracije

	Nestandardizirani koeficijenti		Standardizirani koeficijenti		Sig.
	B	Std. Error	Beta	t	
(Constant)	1,499	0,228		6,578	0,000
Materijalni uslovi za život	0,254	0,041	0,181	6,168	0,000
Zadovoljstvo poslom	0,045	0,018	0,094	2,595	0,010
Zadovoljstvo zdravljem	0,107	0,018	0,201	5,868	0,000
Obrazovanje (dodatno usavršavanje)	-0,110	0,080	-0,039	-1,370	0,171
Zadovoljstvo kvalitetom vremena	0,058	0,020	0,112	2,882	0,004
Zadovoljstvo sigurnošću	0,155	0,017	0,315	9,368	0,000
Zadovoljstvo upravom i demokratijom	0,016	0,023	0,020	0,706	0,481
Zadovoljstvo prirodnim okruženjem	-0,015	0,015	-0,031	-1,026	0,305
a. Zavisna varijabla: Zadovoljstvo životom					
R ² = 41,5%					

Rezultati pokazuju da materijalni uslovi za život, zadovoljstvo poslom, zadovoljstvo zdravljem, zadovoljstvo kvalitetom vremena i društvenim životom, te zadovoljstvo sigurnošću značajno utiču na ukupno zadovoljstvo životom. S druge strane, dodatno usavršavanje, zadovoljstvo upravom, te zadovoljstvo prirodnim okruženjem i demokratijom nemaju signifikantan uticaj na zadovoljstvo životom.

3.6. Profili potencijalnih (ne)migranata

Na bazi pitanja *Da li planirate da se preselite u neku drugu zemlju iz BiH?*, konstruisano je segmentiranje ispitanika na one koji planiraju emigrirati i one koji nemaju tu namjeru.

3.6.1. Ko su oni koji planiraju napustiti BiH?

Analiza pokazuje da po pitanju spola, muškarci i žene gotovo podjednako žele napustiti BiH. Veće aspiracije imaju osobe mlađe životne dobi, nezaposleni i studenti, kao i oni koji se planiraju dodatno profesionalno usavršavati. Nadalje, osobe koje žive same ili u domaćinstvima s više članova imaju veće emigracijske aspiracije, kao i one

osobe čija su primanja manja od 500 KM. Promatrano po regijama, građani USK i tuzlanskog kantona, kao i oni iz Posavine imaju izraženije emigracijske namjere.

Emigracijske aspiracije imaju oni koji generalno nisu zadovoljni vlastitim životom u BiH, ne žive u skladu s očekivanjima, pesimistični su i depresivni, nezadovoljni vlastitim životnim standardom i žele promjene.

Drugim riječima, profil bh. populacije koja ima izraženije emigracijske aspiracije se može sumirati na sljedeći način:

Demografija

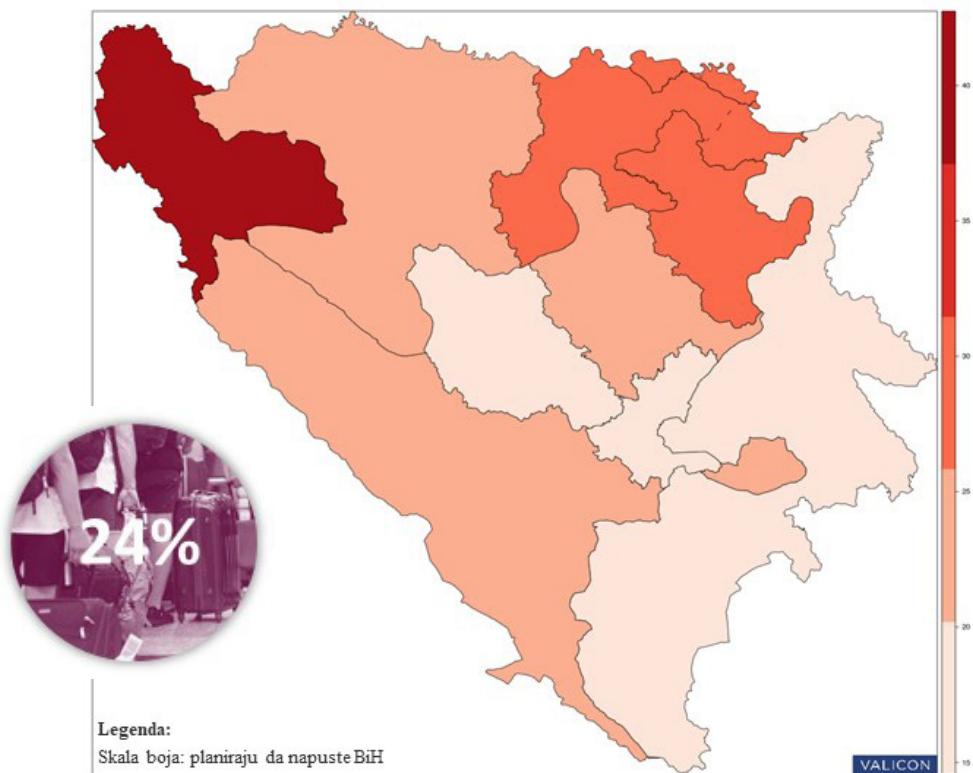
- populacija mlađe životne dobi (do 29 godina);
- nezaposleni i studenti;
- planiraju dodatno usavršavanje i nakon završetka formalnog obrazovanja;
- žive uglavnom sami;
- sa ličnim mjesečnim prihodima do 500 KM;
- žive u domaćinstvima s 4 i 5 ili više članova;
- žive u Unsko-sanskom ili Tuzlanskom kantonu i Posavini;
- poduzeli konkretne akcije za odlazak iz BiH u proteklih 6 mjeseci.

Percepcija

- manje zadovoljni vlastitim životom;
- prevladava osjećaj depresivnosti, zabrinutosti, tuge i ljutnje;
- ne žive život u skladu s vlastitim vrijednostima;
- nezadovoljni vlastitim poslom i vlastitom finansijskom situacijom;
- pesimistični u pogledu budućnosti;
- nezadovoljni životnim standardom;
- nezadovoljni nivoom demokratije u BiH;
- žele promjenu u svom životu.

Na Slici 23. je predstavljen prikaz emigracijskih aspiracija prema regijama/kantonima u BiH (uzorak: n = 362 ili 24%, populacija: n = 638k⁷). Svjetlija boja predstavlja manje emigracijske aspiracije.

⁷ Procjena veličine segmenta s obzirom na broj stanovnika u BiH prema Popisu stanovništva iz 2013. godine (18-75).

Slika 23. Emigracijske aspiracije prema regijama/kantonima (planiraju da napuste BiH)

3.6.2. Ko su oni koji planiraju nastaviti život u BiH?

Emigracijske aspiracije manje pokazuju žene, kao i osobe srednje i starije životne dobi. Nastavak svog života u BiH vide i zaposlene osobe, osobe koje rade u državnoj administraciji, osobe u bračnoj zajednici, kao i oni čija su primanja veća od 500 KM. Po pitanju percepcije života, to su oso-

be koje su uglavnom zadovoljne vlastitim životom i životnim standardom, te žive u skladu s vrijednostima, zadovoljni su vlastitim poslom, te imaju osjećaj uspjeha u onome što rade.

Profil osobe koja planira da ostane u BiH je:

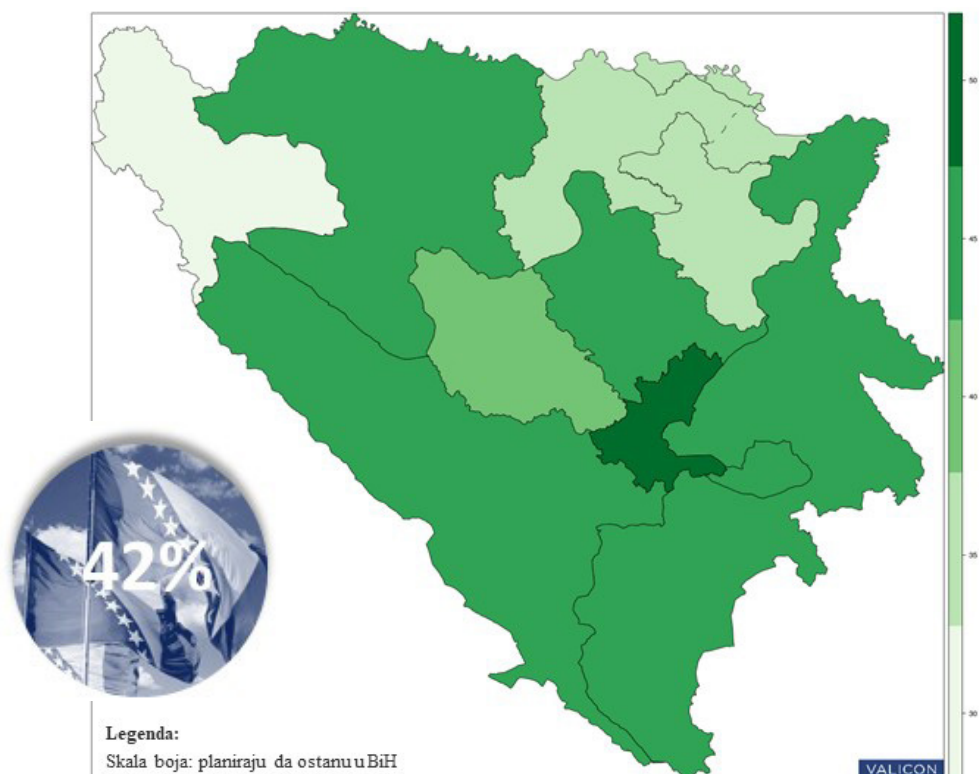
Demografija

- značajno više žene;
- populacija srednje i starije životne dobi (40-49 i 50+);
- zaposleni na puno radno vrijeme; penzioneri;
- zaposleni uglavnom u javnom sektoru (državna administracija);
- u braku;
- s ličnim mjesečnim prihodima od 501-1.100 i 1.101 KM i više;
- žive u domaćinstvima s 1 ili 2 člana;
- žive u Kantonu Sarajevo;
- ne poduzimaju ništa po pitanju odlaska iz BiH.

Percepcija

- uglavnom zadovoljni vlastitim životom i životnim standardom;
- prevladava osjećaj sreće, smirenosti i zadovoljstva;
- uglavnom žive život u skladu s vrijednostima te smatraju da su do sada stekli važne stvari u životu;
- u manjoj mjeri su tužni, depresivni, ljuti i pod stresom;
- osjećaju se vrlo pozitivno prema sebi, te su dosta optimistični;
- imaju osjećaj uspjeha u onome što rade;
- dosta zadovoljni vlastitim poslom.

Na Slici 24. je predstavljen prikaz namjere nastavka života u BiH prema regijama/kantonima u BiH. Svjetlija boja predstavlja manje namjere ostanka.

Slika 24. Namjere ostanka prema regijama/kantonima (planiraju život u BiH)

Statistički značajne razlike u percepcijama onih koji namjeravaju ostati u BiH u odnosu na one koji imaju emigracijske aspiracije su predstavljene na Slici 25.

Statistički značajno veće u odnosu na drugi segment

*Napomena: korištena skala je od 1-7. U svim ostalim ostalim česticama korištena skala je od 0-10.

Slika 25. Razlike u percepciji onih koji imaju emigracijske aspiracije u odnosu na one koji ih nemaju

Zeleni krug predstavlja statistički značajnu percepciju u odnosu na drugi segment. Tako, naprimjer, kada je u pitanju generalno zadovoljstvo životom, oni koji planiraju da ostanu u BiH su značajno zadovoljniji od onih koji planiraju da napuste BiH. S druge strane, osobe koje planiraju emigrirati imaju značajno izraženiji osjećaj depresivnosti.

Statistički značajno veće u odnosu na drugi segment

*Napomena: korištena skala je od 1-7. U svim ostalim ostalim česticama korištena skala je od 0-10.

Slika 26. Razlike u osjećajima onih koji imaju emigracijske aspiracije u odnosu na one koji ih nemaju

4. POVRATNICI U BIH

Tema emigracija iz Bosne i Hercegovine je sveprisutna, kako u medijima, tako i u akademskim i javnim istraživanjima. Istraživanja (Čičić et al., 2019, 2020) su pokazala veoma interesantne podatke o povratku emigranata u Bosnu i Hercegovinu. Pa se tako samo iz Njemačke u BiH u 2016. godini vratilo 16.355 stanovnika, a 12.088 u 2017. (BAMF, 2017). Iako je saldo još uvijek negativan, tj. svake godine znatno veći broj stanovnika ode iz BiH nego što se vrati u nju, ovi podaci nisu nimalo zanemarivi. Povratnici čine višestruku dobrobit za BiH, jer doprinose *brain re-gain-u* odnosno povratku osoba s iskustvom, kontaktima i/ili novim znanjima i vještinama. Pitanje povratka naše dijaspore, kao i njihova reintegracija u društvo su itekako bitne teme za analizu u okviru cjelokupne slike o migracijama i umanjenja negativnih efekata koje naravno emigracije nose sa sobom. Stoga, ciljevi ovog dijela studije jesu: analiza kvalitete života van BiH iz perspektive pojedinaca koji su se vratili da žive u BiH kao i uvid i razumijevanje razloga za povratak u BiH, te analiza trenutnog života povratnika u BiH te sticanje uvida u relevantne pristupe za povratak ljudi u BiH.

Drugim riječima, osnovni cilj je **analiza faktora koji doprinose namjeri povratka i stvarnom povratku, te prijedlog mjera kojima se može djelovati na kreiranje stimulativnog okruženja za povratnike u BiH.**

4.1. Metodologija istraživanja i profil povratnika

Obzirom da navedeno istraživanje treba da pomogne u razumijevanju motiva povratnika (osoba koja se vratila u BiH posljednjih 10 godina) koji su ih nagnali za povratkom u BiH, njihove potrebe i (ne)zadovoljstvo odlukom, najbolji podaci će biti prikupljeni kvalitativnim istraživanjem. Za bolje razumijevanje motiva i motivacije, koriste se intervjui i fokus grupe (sa projektnim tehnikama), kao što je opisano u nastavku. Istraživanje je provedeno u julu 2020. godine, od strane profesionalne agencije prisutne na tržištu u BiH i susjednim državama, i to 5 fokus grupa u trajanju od 2 sata i 5 dubinskih intervjua u trajanju od 1 sat vremena. Ukupno je obuhvaćeno 55 učesnika, a zbog specifične situacije izazvane pandemijom COVID-19, sva istraživanja su provedena online.

Uslov za ispitanike je bio da su povratnici u Bosnu i Hercegovinu, i to da su se vratili iza 2005. godine. Tako se mogao posmatrati samo efekat dobrovolj-

nog povratka u zemlju porijekla, a ne prinudni povratak 90-ih nakon ratnih dešavanja. Ispitanici su bili između 20 i 55 godina starosti, također da bi se mogli razumjeti razlozi još uvijek radno sposobnog stanovništva koje će doprinijeti promjenama i unapređenju situaciju u BiH, da bi ponuđene mjere mogle biti konkretnije i značajnije. Detaljnija demografska analiza je data u Tabeli 4. i 5.

Tabela 4. Demografska struktura ispitanika u fokus grupama

Grupa	Godine	Spol	Opis	Grad/Regija
1	20-55	Muškarci i žene	Svi ispitanici su u periodu od 2005. pa do 2020. godine živjeli van granica BiH (u određenom periodu)	Sarajevo i Zenica
2	20-55	Muškarci i žene		Sarajevo i Zenica
3	20-55	Muškarci i žene		Ostatak FBiH
4	20-55	Muškarci i žene		Istočna RS
5	20-55	Muškarci i žene		Banja Luka i okolina
6	20-55	Muškarci i žene		Mix FBiH i RS

Tabela 5. Demografska struktura ispitanika u dubinskim intervjuima

Intervju	Godine	Spol	Opis	Grad/Regija
1	36	Žena	Ispitanici su živjeli u posljednjih 15 godina (u određenom periodu) van granica Bosne i Hercegovine.	Sarajevo i okolina
2	43	Muškarac		Sarajevo i okolina
3	24	Muškarac		Banja Luka i okolina
4	47	Žena		Ostatak FBiH
5	29	Žena		Ostatak FBiH

Svi ispitanici su dali pristanak na učešće u ovom istraživanju, a naručilac i agencija su, u skladu s kodeksima ESOMAR-a i AAPOR-a, obvezni čuvati osobne podatke ispitanika. Obzirom da su uklonjeni svi podaci koji mogu implicirati na identitet ispitanika, na bazi dobijenih rezultata, kreirana su tri segmenta povratnika i u nastavku detaljnije opisani njihovi profili. To uveliko pomaže donosiocima odluka u daljim nastojanjima, jer imaju segmente koje mogu bolje upoznati i s kojima mogu direktno i konkretno komunicirati. Navedena tri profila su opisana u nastavku teksta.

4.1.1. Ambiciozna omladina

U prvu definisanu ciljnu skupinu, nazvanu *Ambiciozna omladina* ubrajaju se mlade osobe (do 20 do 29 godina starosti) otvorene za nova iskustva, željni znanja, entuzijastični i lako se odlučuju na povratak i nova iskustva.

Profili povratnika – mladi (20-29)

Mladi (20-29)

- ✓ I muškarci i žene
- ✓ Ambiciozni
- ✓ Otvoreni za nova iskustva
- ✓ Željni znanja
- ✓ Poletni
- ✓ Pokazuju dozu entuzijazma

Razlozi za odlazak/život van zemlje

- Najčešće odlaze zbog studija. Pored studija, najčešće i rade tokom studija, ili nakon studija ostanu na praksi. Odlaze kroz stipendije.
- Vjeruju da u BiH ne bi mogli da dobiju isti nivo obrazovanja, kao i da digitalizacija u drugim zemljama im u velikoj mjeri olakšava pristup informacijama, ali i zahtjeva visok nivo angažmana.
- Destinacije: EU (Austrija – Beč i Grac, Njemačka), SAD i Srbija.

Razlozi za povratak:

- Nedostajanje doma, porodice, podrške, osjećaja spontanosti i uživanja, životnog stila i dinamike koji je prepoznat kao specifičan za Bosnu i Hercegovinu (spontana, učestala druženja, ukusna hrana...)
- Snažna želja da naučeno i novostečeno iskustvo primjene po povratku u BiH i na taj način unaprijede kako svoj život tako i život šire zajednice.

Trenutni život u BiH

- Posao: većina mladih povratnika se ili zaposlilo (mahom u struci) ili su u potrazi za poslom. Povratnike koji tragaju za poslom i dalje drži optimizam sa kojim su se vratili, jer vjeruju da im školovanje i iskustvo u inostranstvu daju veliku prednost prilikom zapošljavanja. Pojedini povratnici vjeruju da moraju samoinicijativno da stvaraju svoje prilike i poslove u specifičnim industrijama – te to doživljavaju kao izazov koji iziskuje kreativnost i snalažljivost.
- Društveni život: provode vrijeme sa svojom porodicom i najbližim prijateljima (koliko Covid-19 situacija dozvoljava), uživaju u prednostim života u BiH (nalaženje sa prijateljima na kafi, putovanje kroz zemlju, provode vrijeme u prirodi...).
- Nekolicina koja nije završila sa svim nivoima studija sa kojima želi, razmatra ponovni odlazak iz BiH kako bi se doškolovali – planiraju da se van BiH zadrže privremeno samo tokom trajanja studija.

Slika 27. Profili povratnika – mladi

Razlozi za odlazak/život van Bosne i Hercegovine:

- Najčešće odlaze zbog studija. Pored studija, najčešće i rade tokom studija, ili nakon studija ostanu na praksi. Odlaze kroz stipendije.
- Vjeruju da u BiH ne bi mogli da dobiju isti nivo obrazovanja, kao i da digitalizacija u drugim zemljama im u velikoj mjeri olakšava pristup informacijama, ali i zahtjeva visok nivo angažmana.
- Destinacije: EU (Austrija – konkretno Beč i Grac, Njemačka), SAD i susjedne zemlje.

Razlozi za povratak:

- Nedostajanje doma, porodice, podrške, osjećaja spontanosti i uživanja, životnog stila i dinamike koji je prepoznat kao specifičan za Bosnu i Hercegovinu (spontana, učestala druženja, ukusna hrana...)
- Snažna želja da naučeno i novostečeno iskustvo primjene po povratku u BiH i na taj način unaprijede kako svoj život tako i život šire zajednice.

Trenutni život u BiH:

- Posao: većina mladih povratnika se ili zaposlilo (mahom u struci) ili su u potrazi za poslom. Povratnike koji tragaju za poslom i dalje drži optimizam sa kojim su se vratili, jer vjeruju da im školovanje i iskustvo u inostranstvu daju veliku prednost prilikom zapošljavanja. Pojedini povratnici vjeruju da moraju samoinicijativno da stvaraju svoje prilike

i poslove u specifičnim industrijama – te to doživljavaju kao izazov koji iziskuje kreativnost i snalažljivost.

- Društveni život: provode vrijeme sa svojom porodicom i najbližim prijateljima (trenutno onoliko koliko situacija COVID-19 dozvoljava).
- Nekolicina koja nije završila sa svim planiranim školovanjem, razmatra ponovni odlazak iz BiH kako bi se doškolovali, te ponovno vratili u BiH.

4.1.2. Zlatne godine

Drugi profil nazvan *Zlatne godine* dominantno čine osobe u zrelim godinama (od 30 do 45), prvenstveno porodično orijentisani i teže mirnom i stabilnom životu. Profesionalno su već ostvareni, tako da je to najpotentniji segment u svojim najboljim godinama, i privatno i profesionalno.

Profili povratnika – zreli (30-45)

Zreli (30-45)

- ✓ I muškarci i žene
- ✓ Porodično orijentisani
- ✓ Teže mirnom i stabilnom životu
- ✓ Profesionalno ostvareni

Razlozi za odlazak/život van zemlje

- Najčešće odlaze u želji za profesionalnom afirmacijom kao i za finansijskom stabilnošću.
- Destinacije: EU (Njemačka, Švicarska) i Ujedinjeni Arapski Emirati
- Poslovno ispunjeni i zadovoljni životom van BiH, međutim, imaju snažan osjećaj nepripadnosti (osjećaj da će biti tretirani kao stranci koliko god dugo živjeli tu). Nedostaje im balans između privatnog života i poslovnog.
- U životu van BiH najviše uživaju u urednosti sistema, i osjećaju sigurnosti i rasterećenosti (neopterećeni političkim životom i dešavanjima, ali i ekonomskom nestabilnošću).

Razlozi za povratak:

- Pored toga što im nedostaje podrška i okrilje najbližih, glavni razlog povratka je zasnivanje porodice. Naime, u jednu ruku najčešće nisu u prilici da dovedu partnera u zemlju u kojoj su. Sa druge strane razlog povratka je i što žele da odgajaju djecu u poznatoj sredini (podrška porodice, poznavanje sistema, školovanja, opažen slobodniji pristup odgajanju djece, ali možda sa manje sistemske podrške).
- Dodatni podsteg za povratak je i pronalaženje posla u struci u BiH prije samog povratka.

Trenutni život u BiH

- Većina zrelih povratnika je svjesna da je zarad povratka napravila određene kompromise, međutim u slučaju povratnika koji su roditelji, kao i poznatost podneblja i osjećaja pripadnosti je odnijela primat.
- Međutim, trenutna politička klima i osjećaj da u BiH vlada doza stagnacije i nedostatak perspektive ih donekle dovodi do toga da povremeno preispituju svoju odluku, ali i da razmišljaju o ponovnom odlasku iz zemlje (mada vjeruju da je to mnogo teže sada kada treba i druge članove porodice da povedu van BiH).
- Većina je uspjela i u granicama BiH da se poslovno ostvari, manjina koja nije uspjela da nađe posao u struci ili nedovoljno dobro plaćen, razmatraju ozbiljnije svoj ponovni odlazak u inostranstvu kad Covid-19 situacija dozvoli.

Slika 28. Profili povratnika – zreli

Razlozi za odlazak/život van Bosne i Hercegovine:

- Najčešće odlaze u želji za profesionalnom afirmacijom kao i za finansijskom stabilnošću.
- Destinacije: EU (Njemačka, Švicarska) i Ujedinjeni Arapski Emirati.
- Poslovno ispunjeni i zadovoljni životom van BiH, međutim, imaju snažan osjećaj nepripadnosti (osjećaj da će biti tretirani kao stranci koliko god dugo živjeli tu). Nedostaje im balans između privatnog života i poslovnog.

- U životu van BiH najviše uživaju u uređenosti sistema, i osjećaju sigurnosti i rasterećenosti (neopterećeni političkim životom i dešavanjima, ali i ekonomskom nestabilnošću).

Razlozi za povratak:

- Pored toga što im nedostaje podrška i okrilje najbližih, glavni razlog povratka je zasnivanje porodice. Najčešće nisu u prilici da dovedu partnera u zemlju u kojoj su. S druge strane, razlog povratka je i to što žele odgajati djecu u poznatoj sredini (podrška porodice, poznavanje sistema, školovanja, opažen slobodniji pristup odgajanju djece, ali možda s manje systemske podrške).
- Dodatni motiv za povratak je i pronalaženje posla u struci u BiH prije samog povratka.

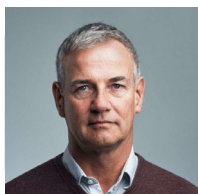
Trenutni život u BiH:

- Većina zrelih povratnika je svjesna da je zarad povratka napravila određene kompromise, međutim u slučaju povratnika koji su roditelji poznatost podneblja i osjećaja pripadnosti su bili najbitniji motivatori.
- Međutim, trenutna politička klima i osjećaj da u BiH vlada doza stagnacije i nedostatak perspektive ih donekle dovodi do toga da povremeno preispituju svoju odluku, ali i da razmišljaju o ponovnom odlasku iz zemlje (mada vjeruju da je to mnogo teže sada kada treba i druge članove porodice da povedu van BiH).
- Većina je uspjela i u granicama BiH da se poslovno ostvari, manjina koja nije uspjela da nađe posao u struci ili nedovoljno dobro plaćen, razmatraju ozbiljnije svoj ponovni odlazak u inostranstvu.

4.1.3. Nezaposleni i razočarani

Posljednji ili treći segment nazvan *Nezaposleni i razočarani* čine dominantno muškarci preko 50 godina starosti. Oni su razočarani u sistem i trenutnu situaciju, a tome doprinosi i činjenica da ne mogu pronaći adekvatno ili nikakvo zaposlenje u BiH.

Profili povratnika – stariji (45+)

Stariji (50+)

- ✓ Dominantno muškarci
- ✓ Razočarani sistemom i situacijom u zemlji
- ✓ Nemogućnost zaposlenja u struci u BiH

Razlozi za odlazak/život van zemlje

- Glavni razlog za odlazak iz zemlje predstavlja nemogućnost zaposlenja u struci. Naime, većina 45+ povratnika pokazuje dozu razočaranosti i visok nivo frustracije jer se ne osjećaju dovoljno cijenjeno u profesionalnom smislu.
- Pored finansijskog aspekta, van BiH jako su cijenili što se njihov trud vrednuje i vjeruju da BiH ne može da im pruži tu sigurnost i osjećaj profesionalne afirmacije.

Razlozi za povratak:

- Većina razloga za povratak nisu svojevrijedno donijeti – ili je došlo do isteka ugovora ili usljed globalne pandemije su morali privremeno da se vrate u BiH.
- Neki od starijih povratnika su se zbog ličnih i porodičnih razloga vratili u BiH (bolest drugog člana porodice, porodični problemi, lični zdravstveni problem itd.)

Trenutni život u BiH

- Iako uživaju u okrilju porodice, većina starijih povratnika je duboko razočarana situacijom u Bosni i Hercegovini i donekle se ne nadaju da će se situacija u BiH popraviti u bliskoj budućnosti. Također, prisutan je i snažan osjećaj da nisu dovoljno cijenjeni ni kao pojedinci ni kao zaposleni.
- Stoga, većina pokazuje namjeru da se otisne ponovo van granica zemlje i da maksimalno iskoristi prilike van zemlje kad prilike i situacija sa koronom im bude dozvolila.

Slika 29. Profili povratnika – stariji

Razlozi za odlazak/život van Bosne i Hercegovine:

- Glavni razlog za odlazak iz zemlje predstavlja nemogućnost zaposlenja u struci. Naime, većina 45+ povratnika pokazuje dozu razočarenja i visok nivo frustracije jer se ne osjećaju dovoljno cijenjeno u profesionalnom smislu.
- Pored finansijskog aspekta, van BiH jako su cijenili što se njihov trud vrednuje i vjeruju da im BiH ne može pružiti tu sigurnost i osjećaj profesionalne afirmacije.

Razlozi za povratak:

- Većina se nije svojevrijedno vratila u BiH – ili je došlo do isteka ugovora o radu ili su usljed globalne pandemije morali privremeno da se vrate u BiH.
- Neki od starijih povratnika su se zbog ličnih i porodičnih razloga vratili u BiH (bolest drugog člana porodice, porodični problemi, lični zdravstveni problem itd.)

Trenutni život u BiH:

- Iako uživaju u okrilju porodice, većina starijih povratnika je duboko razočarana situacijom u Bosni i Hercegovini i donekle se ne nadaju da će se situacija u BiH popraviti u bliskoj budućnosti. Također, prisutan je i snažan osjećaj da nisu dovoljno cijenjeni ni kao pojedinci ni kao uposlenici.

- Većina pokazuje namjeru da se otisne ponovo van granica zemlje i da maksimalno iskoristi prilike van Bosne i Hercegovine.

4.2. Razumijevanje života van BiH

Da bismo bolje shvatili razloge povratka i napravili jasniju vezu s potrebnim unapređenjem kvaliteta života u BiH, želja nam je bila da razumijemo život povratnika van BiH, šta je to što je pozitivnom i što im nedostaje nakon povratka u BiH, te šta je, možda, bolje organizovano u BiH, nego u zemlji u kojoj su boravili. To će dodatno pomoći u strateškim smjernicama kao dobar benchmark⁸.

Ispitanici smatraju da im je život van BiH pružio veliku prednost i dobru osnovu za dalje – donio novi pogled na svijet. Bez obzira na zemlju u kojoj su boravili, život van granica domovine je bio obojen određenim aspektima života za koje većina smatra da su za Bosnu i Hercegovinu donekle daleki i/ili manje dostižni. Neki od elemenata su:

Uređenost života – poznavanje reda, pravila, organizovanost sistema koji pruža građanima osjećaj sigurnosti, uljuljkanosti koji uliva povjerenje i umanjuje osjećaj bojaznosti i/ili neizvjesnosti.

Nepostojanje tenzije – osjećaj rasterećenosti koji mahom proizilazi iz finansijske stabilnosti, ali i osjećaja da sistem i državne institucije su tu za građane. Također, detektovan manjak tenzije odnosi se i na osjećaj neopterećenosti kada je politička klima zemlje (koja nije *njihova*) u pitanju.

Percepcija mogućnosti i prilika – osjećaj da je u uređenim državnim sistemima budućnost sigurnija i perspektivnija (nedostatak bojazni od gubitka posla, finansijska stabilnost, opažena jasna putanja napretka, kao i osjećaj da se uloženi trud i napor zaista vrednuju, cijene i finalno isplate).

Međutim, kao glavni nedostaci života van granica BiH su elementi koji imaju emocionalnu dimenziju, gdje se snažno ističe osjećaj nostalgije za domom i ono što čini dom. Kao najčešći aspekti života koji su nedostajali povratnicima tokom njihovog boravka van granica BiH su:

- **Porodica** – osjećaj sigurnosti i podrške koju pruža porodica.
- **Prijatelji** – okolina u kojoj se osjećaju slobodno da budu ono što zaista jesu.
- **Životni stil i tempo** – koji podrazumijeva dozu spontanosti u okupljanju, manje opterećen pravilima, način opuštanja i uživanja u malim

⁸ Benchmarking na temelju usporedbe s drugim organizacijama pruža mogućnost učenja i poboljšavanja vlastitog poslovanja.

svakodnevnim stvarima. Nadalje, život u drugim zemljama podrazumijeva nedostatak balansa između privatnog i poslovnog života, kako ispitanici navode: *Dan se sastoji isključivo u radu. I onda još malo rada i onda još malo rada.*

- **Hrana, kuhinja** – pored tradicionalnih domaćih jela, ovaj aspekt podrazumijeva i namirnice, koje se percipiraju da dolaze iz sredine koja je i dalje prirodna, domaća i bez GMO tretmana.

Interesantno je da bez obzira na to koliko dugo su živjeli van granica Bosne i Hercegovine i lagodnost svog života tamo, većina povratnika vjeruje da se u životu van granica nikada ne mogu u potpunosti osloboditi osjećaja da su *zauvijek stranac*. Ako ništa, a onda ih određeni trenuci podsjetite da su stranci u toj zemlji, da ne pripadaju u potpunosti toj sredini – *od dokumenata, preko kulturoloških razlika, zakona koja ne tretiraju isto građane iz drugih zemalja kao lokalno stanovništvo, apliciranje za posao, neophodnost dodatnog dokazivanja...* Kako kažu *Mi sa –ić se moramo stalno dokazivati. Samo vaše predstavljanje vas automatski stavlja u koš u kojem morate puno više da radite.* ili *U drugoj državi ćeš uvijek biti stranac.* ili *Složila bih se da nikada u potpunosti nećemo biti prihvaćeni u drugoj zemlji kao u svojoj. To je jedan od razloga što bi se trebali vratiti.*

Različite aspekte života van BiH, i kako povratnici gledaju na njih, smo grupisali u četiri kategorije: finansije, životni stil, prilike i kvalitet života.

Finansije	Životni stil/tempo	Prilike	Kvalitet života
<ul style="list-style-type: none"> • Iako nisu svi povratnici otišli van BiH zbog poboljšanja sopstvene finansijske situacije, finansije igraju i važnu ulogu u životu van BiH. Naime, finansijska stabilnost i sigurnost, kao i jasna putanja napretka i vrednovanje pojedinca i njegovog doprinosa - predstavljaju glavne prednosti života van Bosne i Hercegovine. 	<ul style="list-style-type: none"> • Životni stil i tempo života i doživljaj balansa između privatnog i poslovnog života, zavise i od zemlje u kojoj su ispitanici živjeli. Zajedničko je nedostatak spontanosti kada je društveni aspekt u pitanju. Sva druženja su organizovana i unaprijed planirana i ne toliko učestala kao u BiH. 	<ul style="list-style-type: none"> • Većina vjeruje da život u inostranstvu podrazumijeva velik broj mogućnosti – prije svega karijernih. Naime, druge zemlje su percipirane kao da omogućavaju lakši dolazak do poslovnih prilika, kao i jasne i izgledne mogućnosti za profesionalni razvoj. Te opažene prilike predstavljaju jednu od glavnih prednosti života van granica BiH. 	<ul style="list-style-type: none"> • Iako život u inostranstvu i finansijska stabilnost koju on donosi pružaju široke životne mogućnosti, većini nedostaje bliskost i sigurnost porodičnog okrilja. Pored toga, svakodnevnica koja je bitna povratnicima podrazumijeva dijeljenje trenutaka sa bliskim ljudima, kao i uživanje u prirodi.

Slika 30. Aspekti života iz perspektive povratnika

Stavovi o životu vani su različiti među ispitanicima, i primjećuju se tri razloga za to: prvo, zemlja i okruženje u kojem su živjeli, drugo, pitanje da li su otišli sami ili s porodicom i treće, razlog njihovog odlaska.

Zemlja i okruženje u kojem su živjeli

Osobe koje su boravile u zemljama Evropske unije su uglavnom zadovoljni finansijskim aspektom kao i prilikama u zemljama Evropske Unije. Međutim, u tim zemljama najviše nedostaje spontanost među ljudima, ali i upravo u tim zemljama su se povratnici osjećali uvijek kao stranci.

Život na Bliskom istoku (posebno Ujedinjeni Arapski Emirati) se doima kao avantura i izazov, kao jedna životna faza (s početkom i krajem), a ne kao destinacija na kojoj bi povratnici gradili svoj život dugoročno. Iako su UAE opisani kao izuzetno prosperitetni u finansijskom smislu, većina povratnika iz UAE ističe da je životni stil sveden isključivo na posao, kao i da ne postoji odgovarajući balans između privatnog i profesionalnog života. Konačno, opažen je i nedostatak društvenih sadržaja.

Većina povratnika iz Sjedinjenih Američkih Država je tamo bila na školovanju. Iako su neki od povratnika imali opciju da ostanu i nastave svoj život tamo, opaženo je da je stil života i dinamika previše drugačija od podneblja iz kog dolaze (osjećaj otuđenosti, drugačija kultura, opažen nedostatak zajedništva, neuređenost zdravstvenog sistema...). Dodatno, udaljenost doma i rijetko viđanje porodice je isto jedan od glavnih nedostataka života u SAD.

Život u državama bivše Jugoslavije ima svoje specifičnosti i prednosti, npr. lako prilagođavanje jeziku, lako razumijevanje, određene zajedničke odlike, percipiran sličan mentalitet i običaji. S jedne strane, Hrvatska i Slovenija pružaju određenu dozu uređenosti, sigurnosti, finansijske stabilnosti i prilike za zaposlenje. Dok Srbija, pored donekle prilika za zaposlenje, pruža i bogat društveni i noćni sadržaj.

Da li su otišli sami ili s porodicom?

Naši ispitanici su dominantno emigrirali sami, te za većinu je to bila velika promjena okruženja, uslova i tempa života, a sve bez okrilja sigurnosti, bezbjednosti i podrške koju pruža prisustvo porodice. S druge strane, ukoliko su emigrirali s nekim drugim (član porodice, partner, prijatelj), onda prilagođavanje novonastaloj situaciji podrazumijeva i fokus na želje/interese tih drugih ljudi, pa i obaveza da ih nekad čak stave ispred svojih.

Razlog njihovog odlaska

Uočene su i određene razlike u zavisnosti od razloga zašto se neko odluči emigrirati. Ukoliko se odlazi zbog studija, doškolovanja ili radi izazova i novih mogućnosti, većina povratnika to doživljava kao privremenu životnu fazu. Iako se većina i nakon studija zadrži određeni period, *lakše* donose od-

luku o povratku, jer prije svega vjeruju da su dovoljno mladi i da mogu opet da odu ako budu željeli. S druge strane, povratnici koji su se preselili zbog finansija ili zbog nedostatka mogućnosti da se zaposle u svojoj struci, većinom starije stanovništvo, pokazuju nezadovoljstvo svojom odlukom i tendenciju ka ponovnom odlasku iz Bosne i Hercegovine.

4.3. Razlozi za povratak u BiH

Uprkos uvriježenom mišljenju da je patriotizam u Bosni i Hercegovni veoma upitan i činjenici da se već godinama, pa i decenijama susreće s velikim problemom odlaska svog stanovništva u potrazi za boljim životom, ovo istraživanje je pokazalo da se većina povratnika vratila zbog osjećaja pripadnosti svojoj domovini. Bez obzira na individualne razlike, bez obzira na kontekst i eventualno namjeru o ponovnom odlasku iz BiH, bez obzira na nacionalnu pripadnost ili entitet u kojem žive, glavna nit koja spaja ispitanike jeste nedostatak osjećaja pripadnosti van BiH. To se ogleda u nedostatku prijatelja i porodice, nostalgije za domom, osjećajem samoće, nedovoljne ispunjenosti postignutim uspjesima, ali i osjećajem da bez obzira koliko dugo živjeli u nekoj zemlji, uvijek će biti stranac. Kako i sami kažu *Nisam se osjećao ispunjeno previše ni u jednoj ni u drugoj državi. Nisam se osjećao lijepo.; Jer ja, kad sam otišla u Austriju, bez obzira što sam imala radnu vizu i super posao i sve ostalo, ja sam htjela da se vratim svojoj kući, tu pripadam, to je moje.*

Jedan od glavnih razloga za povratak jeste **zasnivanje porodice**. Naime, većina povratnika se vrati zbog partnera ili zato što želi da svoju djecu odgaja u zemlji iz koje potiče. Unatoč tome što je život van BiH prepoznat kao uređeniji i stabilniji, većina vjeruje da BiH pruža bolji kvalitet života u balansu između porodičnog i poslovnog života. Također, povratnici vjeruju da BiH i dalje omogućava dozu slobode koju vide kao važnu komponentu odgoja djece. Konačno, poznavanje podneblja, sredine, jezika i nezamjenljiv sistem podrške najbližeg kruga ljudi su faktori koji dodatno doprinose opaženom razlogu povratka.

Drugi veliki razlog za povratak jeste **potreba da se dokažu**. Iako vođeni nostalgijom i nedostajanjem bitnih ljudi u životu i načinu života u BiH, pojedine povratnike, naročito mlađe (nakon studija) vodi i osjećaj da mogu da vrate zajednici i da uprkos uslovima ostvare uspjeh u svojoj rodnoj zemlji. To je u skladu s ranijim studijama (Čičić et al. 2020) vezanim za zadržavanje mladih u BiH, gdje se pokazalo da upravo mlađa populacija, koja još nije razočarana sistemom ili nedostatkom istog, koja je puna nade i energije i

želje da se istaknu, ta generacija je spremna pokušati doprinijeti bh. društvu i pomoći u njegovoj izgradnji.

Pored toga, vjeruju da se u zemlju vraćaju s novom perspektivom, vještinama i znanjima koja kreiraju osjećaj da stvari koje su se činile teškim pri odlasku iz zemlje su ipak savladive. Uprkos svim svojim nedostacima, za povratnike BiH predstavlja plodno tlo za dalji razvoj. Naime, u uređenom sistemu u kome je sve predodređeno – došljacima je teško da se istaknu i izdvoje, već se utapaju u sistem – postaju samo jedan od *radnika*. Dok u Bosni i Hercegovini vjeruju da mogu uz manje truda, bogatiji za novostečeno iskustvo da se više istaknu, ali i da doprinesu široj zajednici.

Sama odluka o povratku, za većinu povratnika je samostalno donijeta – i bez obzira na okolnosti i uslove, za većinu predstavlja tešku odluku. Naravno, prije povratka su se naši ispitanici konsultovali s porodicom i prijateljima, čije mišljenje im je izuzetno bitno, i ukoliko nisu naišli na podršku, ova svakako teška odluka je bivala još teža. *Mama me podržavala, uvijek je govorila da je ona za ono za šta sam i ja, a sa druge strane, otac me tjerao da ostanem, nije htio da se vratim.; ...roditelji, ja sam najviše sa njima razgovarala o tim stvarima, oni su me 100% podržali zato što su me često viđali u tim teškim trenucima i vidjeli su da mi je bolje da se vratim.; Nije me niko podržavao, ali ja nisam nikog ni pitala, samo sam rekla eto me. Bilo mi je 24 godine.; Bilo mi je lakše kada sam vidio da i moja porodica razmišlja na isti način kao i ja. I nisam se dvoumio.*

Bez obzira koji je razlog za povratak bio i upoznatost s uslovima i situacijom kojoj se vraćaju – većina povratnika vjeruje da se vraća na *poznato* i blisko, i da se, iako treba da naprave nešto novo, ne osjećaju kao da grade nešto od nule i ispočetka. Obzirom da su nezaposlenost i uslovi zaposlenja prepoznati kao jedan od glavnih problema i izazova života u Bosni i Hercegovini – ukoliko su povratnici uspjeli da dobiju posao u BiH dok su živjeli u inostranstvu to je predstavljalo dodatni aspekt koji je olakšao donošenje odluke. Međutim, ne predstavlja glavni faktor prilikom donošenja odluke, jer među povratnicima ima i onih koji su bez obzira na neizvjesnost finansijskog i poslovnog aspekta donijeli nepokolebljivu odluku o svom povratku.

Po svom povratku, većina se susrela s nerazumijevanjem okoline kada su razložili povratak u pitanju. Naime, većina pokazuje nerazumijevanje i zbunjenost povratkom ljudi u Bosnu i Hercegovinu. Ovakve reakcije proizilaze iz toga što većina smatra da je život van BiH daleko stabilniji, uređeniji pa samim tim i da pruža bolji kvalitet života. Povratnici vjeruju da takvo mišljenje među većinom proizilazi upravo iz nerazumijevanja izazova koji dolaze

s životom u inostranstvu kada nisi *svoj na svome*. *Ja sam imala jednu prijateljicu došla je iz Bostona, sa Harwarda u Ljubljanu. Ja sam je pitala zašto. Ti si na vrhunskom univerzitetu, zašto si došla ovdje. Ona je rekla: Zato što ja ništa od toga nisam mogla da koristim. I meni se desilo isto. Ja na kraju nisam mogla ništa da koristim. Nije više bilo ni vremena ni prostora što bi se meni sviđalo.*

S druge strane, reakcije najbližih su u većini slučajeva daleko pozitivnije – jer se osjećaju ispunjenije i sigurnije kada su svi zajedno bez obzira na okolnosti. Pozitivan stav i pozdravljanje odluke o povratku u BiH dolazi i od strane ljudi koji su i sami iskusili život van granica, te u tom smislu gaje zajedničko razumijevanje i poglede na život u inostranstvu.

4.4. Trenutni život povratnika u BiH

Bez obzira na to koliko dugo su živjeli van Bosne i Hercegovine, povratnici po povratku ne vide pozitivne promjene u Bosni i Hercegovini. Ne vide poboljšanje životnog standarda, političku stabilnost, ekonomsko blagostanje itd. Međutim, oni vide promjenu u sebi i vjeruju da će im iskustvo života vani pomoći da se bolje snađu u novom/starom okruženju. Iako je većina povratnika ispunjena i zadovoljna svojom odlukom o povratku u BiH, glavna atmosfera koja preovladava je osjećaj **neizvjesnosti**. Opažena neizvjesnost prouzrokovana je različitim aspektima, a potpuno konzistentno s istraživanjima Čičića i drugih (2019) na ovu temu u BiH:

- Ustaljena politička klima već decenijama
- Ekonomska i finansijska nesigurnost i nestabilnost
- Nepovjerenje u institucije – naročito u kompetentnost zdravstva, kao i pravosuđa
- Opažena sveprisutna korupcija i osjećaj da se ništa ne može završiti bez poznanstva, konekcija i dodatnih poklona/stimulansa
- Spora, naporna i iscrpljujuća administracija

Ovi se vamo svađaju oko toga ko je Bošnjak, Srbin, Hrvat. Niko ne priča o napretku, a s druge strane ne prođe tri dana a da ne budu vijesti koje su na nivou nadrealizma. Recimo kod nas je normalna vijest da je pjevač Hule prešao u SDA, onaj dao za respiratore 2 miliona. I kad skontate na koje načine cijela država funkcioniše, dođe vam da idete i da se više nikad ne vratite. Bar 90% ljudi razmišlja o odlasku.

Međutim, tu su i neki specifični, a životno važni aspekti svakodnevnice, kao npr. prava manjina, sloboda izražavanja ili očuvanje prirode i okoliša.

Naprimjer, priroda. Svuda mi imamo prirodu, s razlikom da u drugoj državi rijeke, planine i jezera nisu pune smeća kao kod nas.; Pripadnici LGBT zajednice i manjina u BiH nisu tako prihvaćeni.

Bez obzira na opaženu stagnaciju u zemlji, većina povratnika uživa u sitnicama koje su im najviše i nedostajale tokom njihovog boravka van BiH. To je naravno društveni život i porodica. Uživanje u prirodnom bogatstvu Bosne i Hercegovine je isto jedan od aspekata u kome većina uživa nakon povratka u BiH. Dodatno, osjećaj slobode i spontanosti u vremenu i životnom stilu predstavlja jednu od glavnih pozitivnih stvari u trenutnom životu povratnika. Međutim, nekolicina povratnika koji su živjeli dugo van granica BiH (8+ godina) ističu da uprkos tome što su se vratili u poznato i što nisu počeli život u BiH od nule, ipak se jednim dijelom osjećaju kao stranci u svojoj domovini.

Perspektiva i budućnost Bosne i Hercegovine nije opažena kao naročito svijetla od strane povratnika, koji smatraju da će stanje ostati nepromijenjeno. Dugogodišnja stagnacija ostavlja utisak da se društvo Bosne i Hercegovine nalazi u limbu, i da je zbog dugogodišnje inertnosti zavladao generalna apatija. Stoga, da bi se stimulisao masovniji povratak u BiH potrebna je radikalna i korjenita promjena na političkoj sceni. S druge strane, povratnici vjeruju i da su za stanje u zemlji odgovorni i sami građani, koji su situaciju prihvatili kakva jeste bez naznaka i tendencije za promjenom. *Mislim da nam emotivno stanje ljudi utiče na egzistencijalno stanje. Ako je država stabilnija, ako je uređenija, to utiče na psihičko i emotivno stanje kod čovjeka.; Ljudi se jako malo smiju. Iako je ovo zemlja humora, onog pravog, zdravog smijeha ovdje više nema.; Pa mislim da svako ko pročita dnevne novine, bar jednom pomisli o odlasku.*

Ono što je zabrinjavajuće jeste da većina povratnika vjeruje da je najteže otići prvi put. Tako da oni koji su to jednom iskusili i prebrodili vjeruju da bi ponovni odlazak lakše podnijeli, ali da bi sad bili svjesniji šta ostavljaju za sobom i kakvi im izazovi predstoje. Upravo iz svih navedenih razloga dio povratnika razmišlja o ponovnom odlasku iz zemlje. Među mlađim povratnicima postoji tendencija da nastave školovanje van granica Bosne i Hercegovine, te svoj ponovni odlazak planiraju kao privremen, odnosno planiraju da se nakon nekog vremena vrate u BiH. S druge strane, povratnici koji nisu uspjeli da se profesionalno ostvare po povratku u BiH, planiraju da se opet oprobaju van granica BiH, smatrajući da će biti uspješniji, ali i više cijenjeni za svoj trud i rad. Razmišljanja o odlasku iz zemlje su podstaknuta sitnim svakodnevnim tenzijama kojima su povratnici izloženi. Okidači mogu doći iz različitih izvora – od doživljavanja lične neprijatnosti i/ili nepravde,

iskustva bliskog okruženja do medija. *Mislim da mediji itekako imaju utjecaja na odlazak mladih iz države. Čim se nešto desi u državi, mediji to prenesu i još malo preuveličaju.*

Uprkos iskustvu, greškama i nedoumicama, većina povratnika ne bi promijenila svoju odluku o prvobitnom odlasku, jer vjeruju da su iz tog iskustva izašli zreliji, odlučniji, bogatiji, vještiji i iskusniji. Kao i da bez toga ne bih shvatili šta im je zaista važno u životu. Međutim, postoje aspekti života van BiH kojima bi povratnici možda drugačije danas pristupili, te bi voljeli da su tokom svog boravka van BiH npr:

- više uštedjeli,
- shvatili odlazak kao privremen i više se opustili i uživali u tom iskustvu,
- radili više na sebi – učili jezik,
- koristili više *privilegija* života u toj zemlji,
- otišli kao mlađe osobe,
- otišli s još nekim.

Ponovo, u skladu s ranijim istraživanjima (Čičić et al. 2019), razlozi za povratak u Bosnu i Hercegovinu su emocionalni, dok su razlozi za ostanak u drugoj zemlji uglavnom racionalni.

Za povratak u zemlju

- Spontanost i osjećaj slobode – da budeš prava verzija sebe
- Toplo, poznato i blisko okruženje
- Van granice Bosne i Hercegovine uvijek se ostaje „stranac“
- Neophodno je da se ljudi vrate kako bi došlo do promjene i pomaka u Bosni i Hercegovini
- BiH je plodno, ali i izazovno tlo za stvaranje novih platformi – zahtjeva kreativnost, inicijativu i snalažljivost

Protiv povratka u zemlju

- Lagodniji i rasterećeniji život van BiH
- Više se cijeni trud, rad i zalaganje van granica Bosne i Hercegovine
- Nepromjenjena situacija u zemlji – politika, ekonomija, korupcija, komplikovana i spora administracija
- Percipirana stagnacija Bosne i Hercegovine
- Opažen nedostatak perspektive za život u Bosni i Hercegovini. Dok život u drugim zemljama pruža više mogućnosti i prilika

Slika 31. Argumenti za i protiv povratka u zemlju

4.5. Ideacija/zaključci/strategija

Povratnici vjeruju da u Bosni i Hercegovini nisu u potpunosti iskorišteni potencijali. S druge strane, BiH je dobra i plodna platforma za inovacije i pokretanje novih ideja. Da bi se to stimulisalo, neophodno je poboljšanje uslova za započinjanje bilo kakvih inicijativa kao što je: olakšanje, digitalizacija i ubrzavanje administracije, papirologije i birokratije, pomoć s početnim kapitalom (kroz grantove, ulaganja, olakšavanje poreskih obaveza...) i drugo. U ovim aspektima pomoć se očekuje od strane nevladinog sektora i međunarodnih organizacija, jer većina vjeruje da građani nemaju snage da pored postojeće političke klime sami bez podrške nešto promjene i pokrenu. Veoma je važno, a često zanemare, promovisanje uspješnih priča. To ima potencijal da privuče ljude kako da se vrate tako i da ostanu u zemlji i probaju sami da stvore priliku za sebe. Isticanje pozitivnih priča – *običnih, malih* svakodnevnih ljudi koji su uspjeli da stvore svoje uprkos svemu.

Analizom odgovora ispitanika, definisane su oblasti koje uz manji podsticaj, prema njihovom mišljenju, mogu da umnogome unaprijede život i standard u BiH.

a) Freelance

Freelance industrija je višestruko prisutna kako u svijetu i Evropi tako i u okolnim zemljama. Freelance i remote rad ili rad na daljinu su se dodatno istakle u uslovima novonastale globalne pandemije. Povratnici ističu da bi inicijative koje bi olakšale poslovanje freelancera u Bosni i Hercegovini mogle da budu primamljive za povratak ljudi, ali možda i za privlačenje ljudi iz drugih zemalja. Život u Bosni i Hercegovini je opažen kao privlačan za freelance život, jer nije preskup, pruža bogat društveni i zabavan život, bogatstvo prirodom koja je na *dohvat ruke* itd.

b) Poljoprivreda

Bosna i Hercegovina je prepoznata kao zemlja koju odlikuju prirodna bogatstva i plodna zemlja, kao i povoljni klimatski uslovi. Međutim, povratnici smatraju da je u pogledu poljoprivrednih dobara Bosna i Hercegovina poprilično zapuštena. Opaženo je da je do zapuštenosti poljoprivrede došlo zbog migracija, ali i zato što je život posvećen poljoprivredi opažen kao naporan i težak. Zato uz podsticaje i grantove, kao i olakšavanje administracije, ljudi bi se mogli podstaći da se ljudi vrate i započnu male i zanatske proizvodnje.

c) Turizam i ekologija

Kao što je već pomenuto, Bosna i Hercegovina se opaža kao zemlja koja je bogata prirodnim bogatstvima, te vjeruju da sama zemlja može da prosperira kroz turizam. Upravo iz tog razloga, većina vjeruje da bi uz pomoć države ili drugih inicijativa trebalo pokrenuti male biznise koji bi zarađivali od turizma.

Rame uz rame s turizmom, povratnici vjeruju da je neophodno i voditi više računa o ekologiji – od reciklaže, čišćenja i samoodrživih platformi. Iako možda ne bi uticalo na poboljšanje standarda ili finansijske stabilnosti, briga o prirodi i ekologiji zemlje bi imala potencijal da ostavi utisak da se svijest ljudi mijenja, da brinu o zemlji i da postoji nada da se stvari promijene na bolje.

Kada je nešto lijepo ljudi to poštuju. A nama Gras ne daje nikakav osjećaj da bi mi trebali da poštujemo taj tramvaj jer ga, za početak, ne operu. Ne poskidaju sa njega naljepnice, ne urade najjednostavnije moguće stvari. Ako ti ne pokazuješ poštovanje ljudima koji se voze tim prevozom na taj način da je taj prevoz siguran i čist, da neće ni oni plaćati kartu.

d) Prilike za mlade nakon studija

S obzirom na opaženi trend mladih koji odlaze na studije kao i da se doškoluju, većina povratnika vjeruje da bi trebalo kreirati uslove u koje bi mladi ljudi nakon završetka studija željeli da se vrate u BiH.

Ako pričam samo o studiju, ja sam shvatila koliko smo mi ovdje razmaženi i kako dobijemo sve na gotovo. Tamo sistem zahtjeva mnogo više našeg angažmana nego ovaj u Sarajevu. Beč poznaje digitalni rad, sve je praktičnije i jednostavnije i sve je na dohvat ruke.- pored toga je bilo dosta izazovno i stresno.

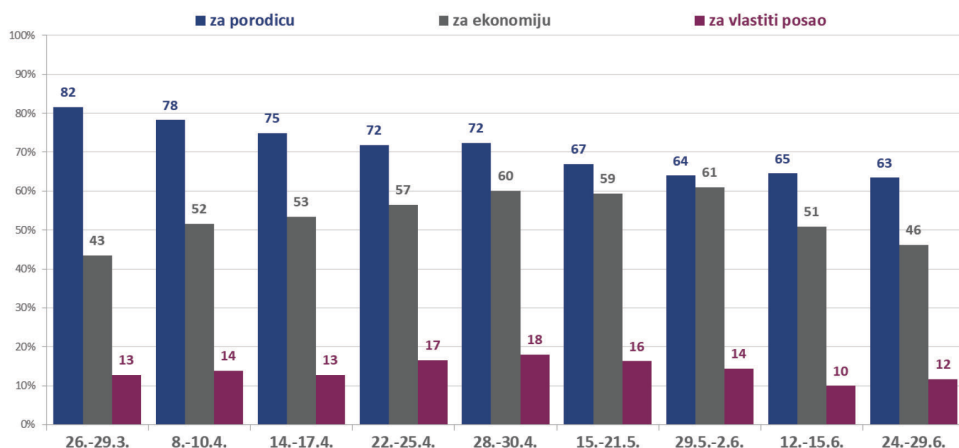
Mlađi povratnici ističu da su, nakon završenih studija, imali želju da se vrate u zemlju i stečena znanja i iskustva primjene u zemlji za njeno unapređenje. Međutim, opaža se da ne postoji dovoljno praksi ili prvih prilika za mlade ljude u Bosni i Hercegovini. Stoga, jedna od ideja je da se omoguće prve prilike/prakse, kao i da stipendije budu sponzorisane od kompanija, organizacija, koje bi poslije te iste kadrove zaposlile.

5. PANDEMIJA I ŽIVOT U BIH

Početak 2020. godine javlja se pandemija koronavirusa i oboljenja COVID-19. Započela je u Kini početkom 2020. godine i proširila se u sve zemlje svijeta. Najveće umiranje ljudi od COVID-19 u evropskim zemljama dogodilo se u Italiji, Španiji, Engleskoj, Francuskoj. U regiji Zapadnog Balkana najveći postotak smrtnosti od COVID-19 ima Bosna i Hercegovina.

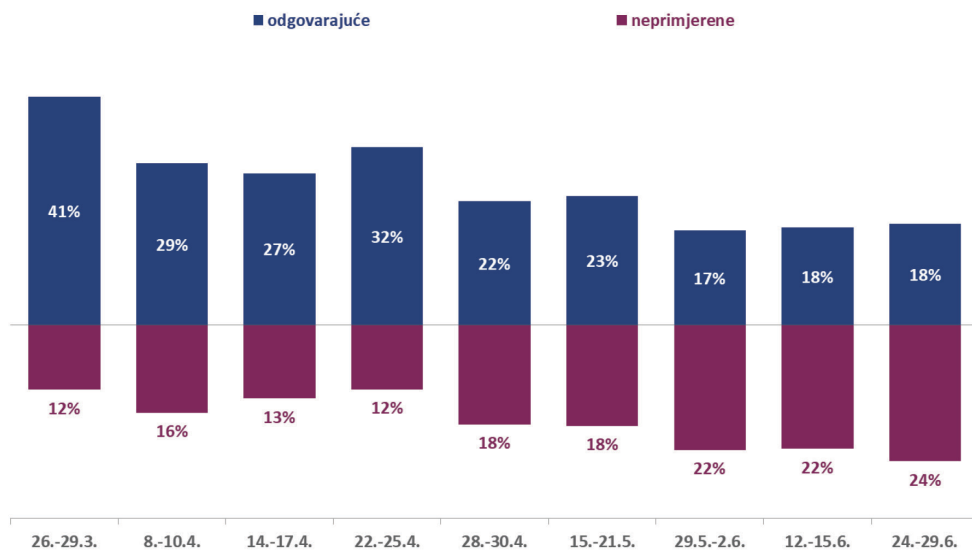
I pored mjera koje poduzimaju Vijeće ministara, zatim Vlada Federacije Bosne i Hercegovine i Vlada Republike Srpske, te Vlada Distrikta Brčko nastupile su **negativne posljedice u privredi i društvu uslijed pandemije**. Te posljedice su posebno vidne u otpuštanju radnika iz preduzeća koja se bave ugostiteljstvom, hotelijerstvom, turizmom i saobraćajem. Broj radnika koji su ostali bez posla **porastao**, pa je tako recimo trenutno taj oko 13.000 manje radnika u odnosu na početak pandemije u FBiH. Istovremeno su se **smanjile potrebe i mogućnosti za zapošljavanje svih kategorija, a posebno mladih**. Smanjile su se **mogućnosti i za odlazak u evropske zemlje radi zapošljavanja**. U tim novim okolnostima dolazi do daljnjeg pogoršavanja kvalitete života u BiH.

Istraživanje koje je provedeno kroz ovu Studiju pokazuje da je u **porastu zabrinutost** od pandemije i posljedica koje ona donosi. Osim straha za medicinske posljedice, koji je bio dominantan u prvim mjesecima pandemije: mart, april i maj, a nadalje od juna mjeseca 2020. godine raste i postaje dominantna **zabrinutost za ekonomske posljedice epidemije**. Ova zabrinutost je iskazana na Slici 32, s odgovorima na pitanje: **Kako Vi lično doživljavate prethodne dane, vezano za širenje koronavirusa u Bosni i Hercegovini?**

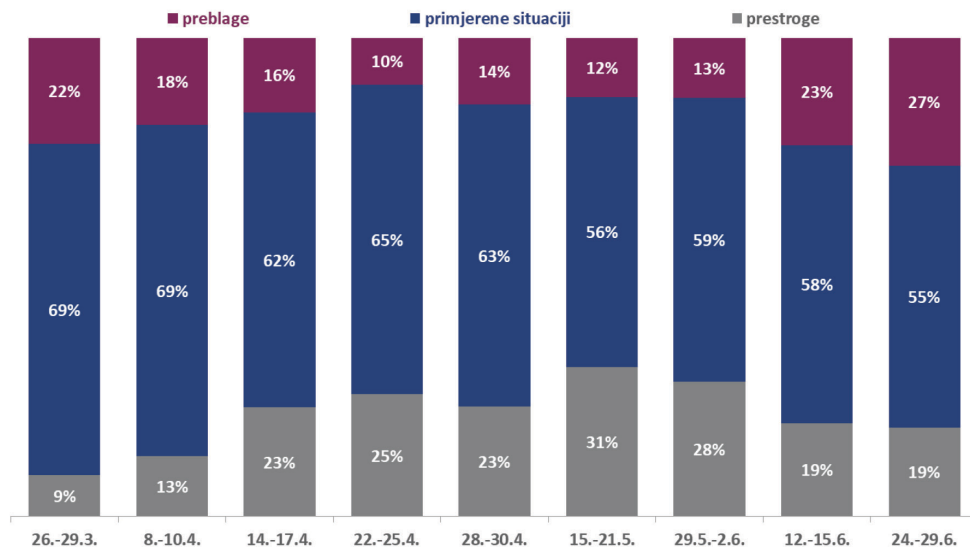
Slika 32. Zabrinutost zbog koronavirusa u BiH

Zabrinutost za ekonomske posljedice direktno je vezana za povjerenje koje građani BiH imaju u vladajuće institucije u pogledu rješavanja i sprječavanja ekonomskih posljedica epidemije, a ona je, kod građana BiH, najniža u regiji (u odnosu na Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju). Prema posljednjim mjerenjima iz juna 2020. skoro svaki četvrti (24%) građanin BiH nema povjerenja u odluke vladajućih institucija (smatraju ih neprimjerenim) i njihovu sposobnost rješavanja ekonomskih posljedica epidemije (Slika 33).

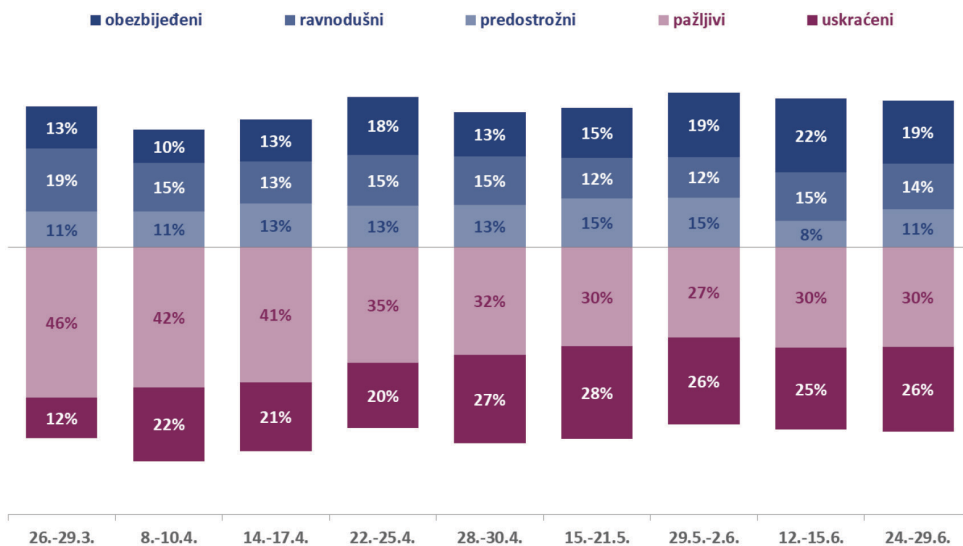
Slika 33. Mišljenje o mjerama nadležnih institucija u BiH

Pored toga, polovina građana nije sigurna ni da li su poduzete restriktivne mjere nadležnih institucija primjerene situaciji izazvanoj pandemijom. U junu 2020. godine, 27% građana je smatralo da su mjere preblage, dok ih 19% vidi kao prestroge. Ukoliko posmatramo ocjenu mjera s početka epidemije, jasno se vidi trend gdje su građani na početku odobravali strožije mjere, da bi im se u maju, kada je virus donekle *stavljen* pod kontrolu, mjere činile prestrogim. Međutim, u junu s povećanim brojem slučajeva, zaraženih osoba, populacija ponovo uviđa važnost strožijih mjera (Slika 34).

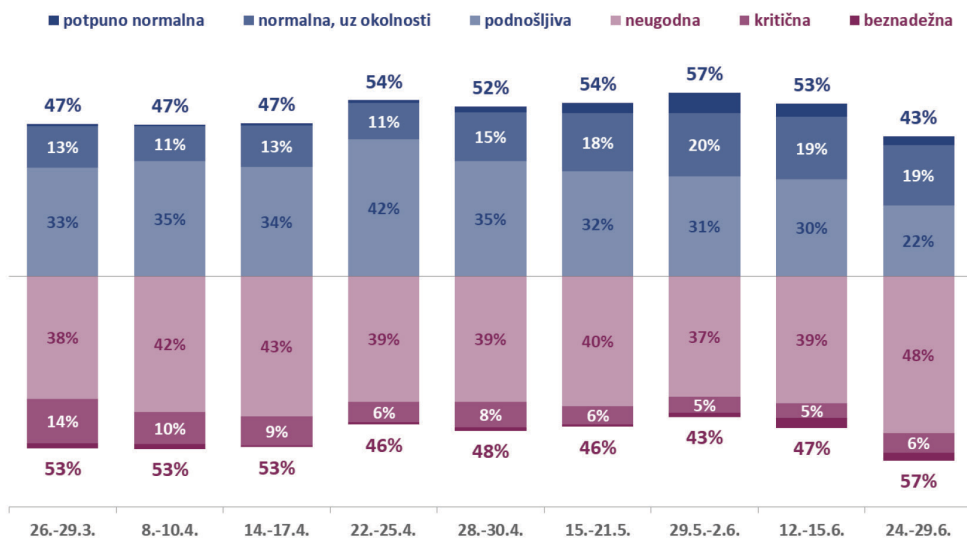
Slika 34. Mišljenje o restriktivnim mjerama nadležnih institucija u BiH

Upravo nesigurnost ekonomskih prilika utječe na ponašanje građana i njegovu očekivanu potrošnju, a koja je vezana i za trenutnu finansijsku situaciju. To zapravo znači da, trenutno, u slučaju BiH, vidimo da više od polovine populacije (56%) spada u segmente pažljivih i uskraćenih. Drugim riječima, polovina populacije očekuje pogoršanje finansijske situacije ili je do iste već došlo, te da su već ili namjeravaju smanjiti potrošnju/kupnju. Slična situacija se desila u vrijeme recesije 2008. Tako, uzimajući u obzir cjelokupnu situaciju, u junu je došlo i do značajnog porasta pesimizma kod građana BiH – čak dvije trećine (64%) populacije je smatralo da situacija ide na lošije, a ne na bolje. Već u junu, je udio pesimističnijih bio veći nego na početku epidemije u martu (Slika 35). Ono što se može pretpostaviti jeste da je u ljetnim mjesecima došlo do povećanja optimizma, koji je opet smanjen s nastupanjem jesenjeg perioda odlikovanog sezonskim gripama, ali i povećanim brojem novih slučajeva zaraze korona virusom.

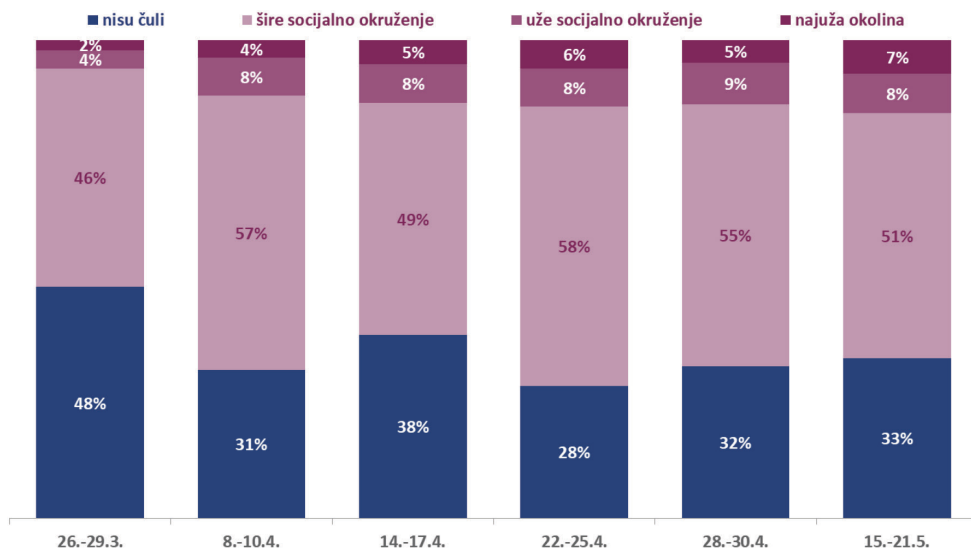
Slika 35. Segmenti potrošnje i finansijskog stanja

U skladu s navedenim, opada i udio populacije koja novonastalu situaciju doživljava kao *normalnu* (podnošljivu - 22%, ili normalnu, uz trenutne okolnosti - 19%). S druge strane, više od polovine populacije (57%) se nije *naviknulo* na trenutnu situaciju, te je vidi kao neugodnu (48%) ili kritičnu (6%), čak i neugodniju nego u početku epidemije (Slika 36).

Slika 36. Segmenti potrošnje i finansijskog stanja

Na kraju, kada se uzme u obzir da je prisutnost virusa u (bližem) okruženju građana BiH sve veća, da raste vjerovanje o mogućoj zarazi, te uz povećan broj novih slučajeva, jasno je da građani BiH očekuju i *spremaju* se za drugi val epidemije.

Slika 37. Prisutnost korone u okruženju

6. STRATEŠKE SMJERNICE I ZAKLJUČCI

Da bi ostvarila postavljene ciljeve istraživanja, ova Studija je targetirala:

- opću populaciju BiH s ciljem analize percepcije o ukupnom kvalitetu života, kao i namjere emigriranja, a temeljeći se na ranijim studijama koje konceptualiziraju ili empirijski potvrđuju da upravo nezadovoljstvo životom utiče na emigracijske aspiracije,
- povratnike u BiH s ciljem analize percepcije o razlozima povratka, te prijedlog mjera kojima se može djelovati na kreiranje stimulativnog okruženja za povratnike u BiH.

Na bazi pregleda literature, te provedenog istraživanja, kreirane su osnovne strateške smjernice, koje dalje mogu biti korištene za kreiranje politika na pojedinim nivoima vlasti. Kreatori politika, kao i institucije izvršne vlasti ne smiju zanemariti evidentnu potrebu neophodnosti reformi određenih sistema u cjelini (poput npr. sistem obrazovanja), te institucionalnih reformi na svim nivoima vlasti, posebno kada je u pitanju dugoročno planiranje. Cilj ove Studije je predložiti konkretne smjernice koje je moguće implementirati u kratkom roku, a koje mogu destimulirati odlazak, a stimulirati povratak.

Potrebno je naglasiti da studija predlaže mjere koje su većinom provedive na nižim nivoima vlasti (npr. lokalni ili kantonalni), budući da se temama kvaliteta života i povratka najčešće bave ti nivoi vlasti. Tako da se predlaže tzv. *top-down* pristup u kojem će se mjere spuštati s nacionalnog ili entitetskih nivoa, za unaprijed definisanu i planiranu svrhu, na kantonalni, odnosno lokalni nivo.

Vrlo je značajno napomenuti da postojeća literatura ukazuje na potrebu posebnog tretmana i kreiranje posebnih mjera kojima će se targetirati mladi kada su u pitanju emigracije. Usljed permanentne krize u socijalnom i političkom razvoju bosanskohercegovačkog društva i države, populacija mladih se nalazi u veoma nepovoljnom socijalnom, ekonomskom i psihofizičkom stanju. Zbog toga je kod mladih, više nego kod drugih društvenih skupina, **izražena motivacija za emigriranje u evropske države, članice Evropske unije.**

Ima mnogo elemenata po čemu su mladi od 15 do 35 godina specifična dobna i socijalno-interesna skupina. Primarni i društveno prepoznatljiviji interesi mladih proističu iz potrebe za obrazovanjem, zatim iz potrebe za zapošljavanjem. Uz to se javlja i potreba za razvoj karijere i formiranje porodice. Istovremeno, mladi u jednom društvu, a time i u Bosni i Hercegovini, pred-

stavljaju ljudski resurs od koga ovisi ukupni društveni razvoj u oblasti privrede, obrazovanja, kulture i fizičke kulture. Omladina je najvitalniji dio društva po svojoj obrazovanosti i psiho-fizičkim sposobnostima. Prve dvije decenije razvoja bosanskohercegovačkog društva na početku XXI stoljeća, mladi ljudi masovno, što znači cijela populacija, učestvuju u osnovnom i srednjem obrazovanju. Uvođenjem srednjeg obrazovanja kao obaveznog, znatno se uvećao broj mladih koji pohađaju srednje škole. Razvojem univerzitetskog obrazovanja na cijelom prostoru Bosne Hercegovine, uvećan je broj mladih koji završava visoko obrazovanje. Na području Bosne i Hercegovine visoko obrazovanje razvija devet javnih i više privatnih univerziteta. Sticanjem obrazovanja omladina postaje **socijalno pokretljiva**. Stečena stručna sprema, mladim ljudima omogućuje da svoje zaposlenje i razvoj u struci mogu potražiti ne samo u Bosni i Hercegovini već i u **inostranstvu**, u razvijenim zemljama Evropske unije. Iz svega navedenog sijedi da su mladi specifična skupina, koja ima svoje interese, a to su: školovanje, zapošljavanje, razvoj stručne karijere i formiranje porodice. Mladi najprije prolaze proces obrazovanja. Potom slijedi zapošljavanje i razvoj stručne karijere. Zapošljavanje se javlja kao velika socijalna neizvjesnost, najviše zbog toga što nema dinamičnog ekonomskog i socijalnog razvoja. Bitno je ograničen broj radnih mjesta u privredi i društvenim službama. I u tom ograničenom okviru mogućnosti za zapošljavanje mladi nailaze na proširenu korupciju što na njih direktno utječe da donose odluku o emigraciji. Često oni koji pronadu zaposlenje u svojoj zemlji, kreiraju nove uloge a to je formiranje porodice ili partnerstva što biva uslovljeno rješavanjem stambenog pitanja. Iz svega navedenog nameće se zaključak da mlade kao takve treba zasebno posmatrati u kontekstu kreiranja mjera koje trebaju unaprijediti kvalitetu njihovog života.

Nadalje, imajući u vidu analizu važnosti pojedinih faktora za zadovoljstvo životom, moguće je izvesti sljedeće zaključke:

- ukupno zadovoljstvo životom, zadovoljstvo poslom, zadovoljstvo nivoom prava i demokratije, te dodatno usavršavanje osobe direktno doprinosi emigracijskim aspiracijama.
- s druge strane, iako materijalni uslovi za život, zadovoljstvo zdravljem, zadovoljstvo kvalitetom vremena i društvenim životom, te zadovoljstvo sigurnošću ne utiču direktno na emigracijske aspiracije, ipak doprinose indirektno, tako što determiniraju ukupno zadovoljstvo životom.
- jedina varijabla koja nije pokazala signifikantan uticaj niti na emigracijske aspiracije, niti na ukupno zadovoljstvo životom jeste nivo zadovoljstva prirodnim okruženjem.

Imajući u vidu navedeno, da sve varijable (osim percepcije prirodnog okruženja) imaju direktan ili indirektan uticaj na emigracijske aspiracije, kreatori politika trebaju adresirati svaku dimenziju, te na taj način unapređivati kvalitet života i smanjivati emigracijske aspiracije građana BiH. Navedeni odnosi bi se mogli predstaviti kako je to prikazano na slici ispod.

Slika 38. Odnosi između pojedinih dimenzija kvaliteta životom i emigracijskih aspiracija građana BiH

Ovdje dodatno treba imati u vidu da dobijanje statusa kandidata za članstvo u Evropskoj uniji daje nove mogućnosti za pristup evropskim fondovima. Osim toga, približavanje Bosne i Hercegovine članstvu u Evropskoj uniji stvara novi globalni okvir za interes privrede u zemljama Evropske unije da ulažu svoj kapital u razvoj poduzetništva u Bosni i Hercegovini. U tom kontekstu i građani i omladina u Bosni i Hercegovini dobijaju nove mogućnosti za razvoj poduzetništva i zapošljavanje u Bosni i Hercegovini. U nastavku su izdvojene osnovne smjernice proizašle iz provedenog istraživanja.

6.1. Važnost fokusiranja na unapređenje kvalitete života

U literaturi je već utemeljen stav i postignut konsenzus kada je u pitanju uticaj percepcije kvaliteta života na emigracijske aspiracije. Jasno je da osobe nezadovoljne vlastitim životom u svojoj zemlji prije donose odluku o emigriranju. (Ne)zadovoljstvo životom je, prije svega, rezultat očekivanja koje pojedinac ima, te percepcije stanja. S razvojem društva, promijenile su se i potrebe i očekivanja pojedinaca. Tako je početak ovog stoljeća obilje-

žila i diskusija o potrebi redefiniranja koncepta blagostanja jedne države ili društva. Naime, BDP dugo godina predstavlja osnovnu mjeru ekonomskog stanja jednog društva. Međutim, sve je više zagovornika ideje da tradicionalno zvanične statistike opisuju ekonomska kretanja i nisu dovoljan pokazatelj općeg blagostanja društva, jer ne prate društveni i ekološki napredak (Eurostat, 2015). Tako je Evropska komisija, slijedeći premisu da je kvalitet života širi pojam od ekonomske proizvodnje, pa čak i od životnog standarda, 2009. godine predložila indikatore na bazi kojih će biti moguće komparirati blagostanje u jednoj zemlji. Ovi indikatori predstavljaju dimenzije ukupnog kvaliteta života i mjere napredak u društvu kroz pojedinačne faktore koji doprinose životnom zadovoljstvu (Eurostat, 2015). Ekonomski aspekt života predstavlja samo jedan segment, potreban, ali ne i dovoljan uslov za zadovoljstvo životom.

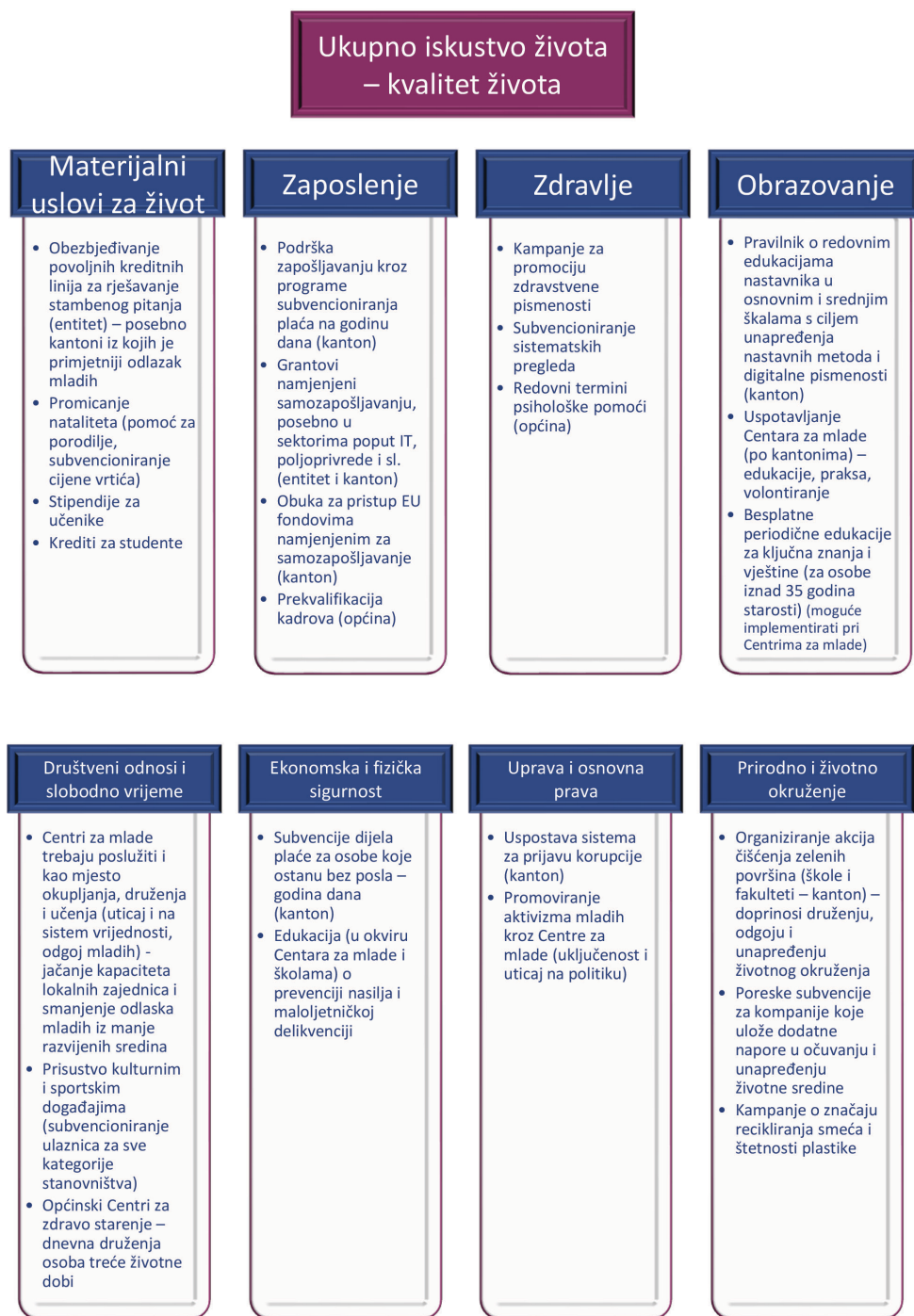
Zadovoljstvo i sreća stanovništva nisu samo odgovornost pojedinca, već i institucija vlasti. Iako vlade same po sebi ne mogu usrećiti ljude, njihova uloga jeste stvaranje uslova za sretan život i zadovoljstvo građana. Tako je britanski premijer David Cameron (premijer u periodu 2010. – 2016. godine) uveo mjerenje sreće u nacionalnu statistiku, a njemačka kancelarka Angela Merkel pokrenula program za promicanje dobrobiti građana (Mulgan, 2015).

Politike u jednoj zemlji direktno utiču na živote građana, a u demokratskim društvima, kreatori politika bi trebali da prepoznaju faktore koji doprinose ili negativno utiču na ukupnu dobrobit. U skladu s tim, cilj svake demokratske vlade treba biti donošenje odluka kojima je cilj postići mjerljiva poboljšanja u kvaliteti ljudi život. Načini na koje vlada može *investirati* u sreću i zadovoljstvo građana su mnogostruki, a odnose se na svaku politiku koja unaprijedi neki aspekt života.

Međutim, ipak je neophodno istaći da sve dimenzije kvaliteta života nemaju isti značaj u determiniranju nivoa zadovoljstva pojedinca. Vladavina zakona, održavanje mira i demokratije su izuzetno važni za ukupno zadovoljstvo stanovništva. Tako, Mulgan (2015) za Svjetski ekonomski forum navodi da živjeti u mirnoj zemlji samo po sebi ne čini ljude sretnima, ali uklanja mnoge očigledne uzroke nesreće. Nadalje, navodi se da pojedinačne politike imaju veliki uticaj na zadovoljstvo građana, pri čemu se ističe mentalno i fizičko zdravlje, te smanjenje nezaposlenosti. Drugim riječima, ključne potrebe pojedinca neophodne za osjećaj zadovoljstva su: **mir, demokratija, vladavina zakona i prava, te zdravlje i zaposlenost kao osnovni prioriteti**. Ovo su potrebe koje predstavljaju nulte potrebe svakog pojedinca i društva i kao takve predstavljaju osnov za dalji razvoj. Razvojem društva razvijaju se

i potrebe građana. Na bazi očekivanja i potreba pojedinca moguće je ocijeniti i nivo razvijenosti društva. Što su potrebe niže na Maslowljevoj piramidi potreba, to je društvo nerazvijenije. Imajući u vidu negativnu percepciju ispitanika istraživanja provedenog za potrebe ove studije, jasno je da se bh. društvo nalazi vrlo nisko na Maslowljevoj piramidi kada je u pitanju zadovoljenje potreba. Ne zanemarujući potrebu neophodnosti institucionalnih reformi u određenim segmentima, te djelovanje najviših nivoa vlasti (posebno za gore navedene nulte potrebe građana), za unapređenje kvaliteta života je vrlo značajna lokalna vlast. Na slici 38 su navedene neke od mjera koje mogu doprinijeti unapređenju pojedinačnih dimenzija kvaliteta života koje je moguće **implementirati u kratkom roku** (i ne zahtijevaju systemske promjene). Vezujući se za diskusiju predstavljenu u tekstu iznad, veći broj mjera targetira upravo mlade osobe i većinom se **realiziraju u lokalnim zajednicama**, zato što je to mjesto na kojem se upravlja elementima bitnim za kvalitet života stanovnika. Međutim, entiteti su ti koji mogu i trebaju kroz top-down pristup diktirati smjer, tempo i intenzitet promjena, te obezbijediti načine finansiranja usmjerene za targetiranje upravo ovih mjera.

U nastavku su pojašnjeni primjeri mjera koje predstavljaju temeljne potrebe svakog pojedinca, a koje se trebaju nadovezati i ostale smjernice, s ciljem podizanja ukupnog kvaliteta života građana BiH. Pri predlaganju i provođenju ovih mjera, autori napominju da neke od ovih mjera postoje u nekim lokalnim zajednicama ili čak kantonima, ali neujednačeno u cijeloj BiH. Kako je i istraživanje pokazalo, nisu sve lokalne zajednice jednako pogođene emigracijama, niti je u BiH ujednačno (ne)zadovoljstvo životnim prilikama. Stoga će donosioci odluka, u skladu s raspoloživim budžetima i trenutnim ciljevima lokalnog razvoja, intenzivirati neke mjere, ili napraviti akcioni plan po kojem se ne aktiviraju sve mjere istovremeno, već im se pristupa u fazama.

Slika 39. Prijedlog mjera za unapređenje pojedinačnih dimenzija kvaliteta života (Eurostat, 2015)

6.1.1. Primjer mjera za unapređenje kvalitete života mladih

U nivou lokalnih vlasti razvija se novi odnos **i praksa podrške poduzetništvu mladih** ljudi koju treba nastaviti. Radi se o ulaganju finansijskih sredstava iz opštinskih i gradskih budžeta za formiranje i razvoj poslovnih zona, poduzetičkih inkubatora, industrijskih zona, working space, one stop shopova, posebnih publikacija, promocija u zemlji i inostranstvu, edukacija, prekvalifikacija, sufinansiranja/finansiranja zapošljavanja lokalnim, domaćim i međunarodnim kompanijama, pripremanja i opremanja lokacija, sufinansiranja kredita (plaćanje kamate), kreditno-garantnih fondova, finansiranje infrastrukture, drugo. Uz to u nekim jedinicama lokalne samouprave formirani su i tehnološki parkovi. Uvode se i politike finansijsko-kreditne podrške za osnivanje poduzetničke firme. Posmatrano zajedno, radi se o razvijanju modela samozapošljavanja mladih. Ovaj model je na primjer uspješno razvijen u Republici Sloveniji. Grad Ljubljana je izgradio više tehnoloških parkova u kojima su mladi ljudi, pod veoma povoljnim uslovima kreditiranja, dobili osnovne prostore za rad svojih poduzetničkih firmi. U Bosni i Hercegovini se razvila pozitivna praksa pitanja poduzetništva mladih u većem broju opština i gardova. U tom pogledu izdvajaju se ove opštine i gradovi: Grude, Ljubuški, Čapljina, Čitluk, Kreševo, Kiseljak, Bosanska Krupa, Prnjavor, Laktaši, Banja Luka, Gradiška, Gradačac, Srebrenik, Tuzla, Gračanica, Derventa, Kakanj, Visoko, Centar Sarajevo, Novo Sarajevo, Novi Grad Sarajevo, Konjic, Zenica, Bosanski Petrovac i Bihać.

Veoma značajan model odnosa prema mladima je **subvencioniranje rješavanja stambenog pitanja mladih**. Ovdje treba istaći da ova mjera treba da bude razvojnog karaktera, a ne socijalnog (postoji drugačiji set mjera koje su socijalnog karaktera). Primjer dobre prakse je moguće pronaći u susjednoj Hrvatskoj koja je usvojila šemu subvencioniranja kroz APN kredite kojom se hrvatskim državljanima do 45 godina starosti olakšava stambeno zbrinjavanje kroz otplatu dijela stambenog kredita. Razvojna komponenta ove mjere se ogleda u pravilima koja omogućavaju da podnositelj zahtjeva bude osoba, ne starija od 45 godina koja, odnosno čiji bračni ili izvanbračni drug, životni partner ili neformalni životni partner, u vlasništvu nema stan, odnosno kuću ili **koji u vlasništvu ima samo jedan stan** ili kuću koju prodaje radi kupnje **većeg stana ili kuće**, odnosno gradnje kuće zbog potreba vlastitog stanovanja a čija cijena ne prekoračuje 1.500,00 eura po metru kvadratnom. Ovaj aktivnost ima i demografsku mjeru jer se dodatno produžuje rok subvencioniranja kredita za dvije godine za svako živorođeno, odnosno usvojeno dijete

u razdoblju subvencioniranja kredita, te isto tako se produžuje rok subvencioniranja kredita za jednu godinu po djetetu, članu kućanstva podnositelja zahtijeva, a koje nema navršenih 18 godina.

Stipendiranje đaka u srednjim školama i studenata na visokoškolskim ustanovama je model podrške mladima koji primjenjuju opštine u gradu Sarajevu i Kantonu Sarajevo. Gradske opštine: Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo i Novi Grad stipendiraju više desetina srednjoškolaca i studenata. U Kantonu Sarajevo čine to i opštine: Ilidža, Hadžići, Vogošća, Ilijaš, Trnovo. One imaju redovno finansiranje stipendija za đake u srednjim školama i za studente na fakultetima. Stipendiranje đaka i studenata izvodi se i u opštinama na području: Tuzlanskog, Posavskog, Zeničko-dobojskog, Srednjobosanskog, Podrinjskog, Hercegovačko-neretvanskog, Zapadnohercegovačkog, Livanskog i Unsko-sanskog kantona. Ono što je primjetno jeste da stipendije (od 50KM do 200KM) su često nedostatne za pokrivanje mjesečnih troškova školovanja, a proces selekcije je ponekad netransparentan.

Lokalne vlasti bi trebale uvesti **politike kreditiranja studenata pod povoljnim uslovima**, uz obavezu potpisivanja ugovora, kojim se mlada osoba obavezuje da se po isteku kreditnog aranžmana javi lokalnoj zajednici i stavi na raspolaganje te da zaposlenje te mlade osobe prioriteto treba da bude u lokalnoj zajednici u periodu od 2 godine od završetka studija. Ukoliko lokalna zajednica u datom trenutku nema potrebu za kadrom, naravno mlada osoba je u mogućnosti da svoje zaposlenje potraži i u drugoj sredini. Svaki student bi trebao imati **mogućnost za kreditiranje svog studija**, kao što je to praksa velikog broja država u razvijenim zemljama Zapada. U decenijama do devedesetih godina XX vijeka najveći broj opština u Bosni i Hercegovini je imao zajedno s Republičkim fondom za kreditiranje studenata sredstva za kreditiranje studenata. To je omogućavalo mladim ljudima iz radničkih porodica, da uz pomoć kredita, studiraju. Zapravo radi se o tome da društvene vlasti na svim nivoima osiguraju jednake šanse za obrazovanje mladih, neovisno od socijalnog stanja porodice. Jer socijalnu pokretljivost mladih omogućuje stečeno obrazovanje. Iako, iz nužde za ekonomsku egzistenciju mladi ljudi u postratnom vremenu odlaze na rad u evropske zemlje, oni uspijevaju na evropskom tržištu rada dobiti zaposlenje i upravo zato, što imaju stečeno obrazovanje u svojoj zemlji.

6.2. Kreiranje stimulativnog okruženja za zadržavanje povratnika u BiH

Da bi povratnici odlučili da ostanu u BiH, a ne pokajali se zbog svoje odluke da se vrate, neophodno je da imaju **viziju boljeg života i nade**. Sa jedne strane to podrazumijeva provođenje niza politika i akcija u smislu ukupnog unapređenja kvaliteta života u BiH, ali i intenzivno utjecanje na kreiranje pozitivnog javnog mnijenja. Kako povratnici sami kažu, oni žele živjeti tamo gdje su sretniji, a ne isključivo tamo gdje mogu zaraditi više novca. Žele imati kvalitetne prilike i da upotrijebe stečeni novac, a ne robovati poslu zbog kojeg su napustili svoju domovinu. Ukratko, oni žele bolji kvalitet života, a to ne podrazumijeva samo ekonomsko blagostanje.

Međutim, za odluku o povratku ili ostanku u BiH, važna je podrška porodice i okruženja, a to ćemo dobiti kreiranjem i **poticanjem pozitivnog javnog mnijenja**. To se odnosi na sve generacije, starije koje su razočarane i pamte bolja vremena, te na mlađe koji misle da našem društvu svakako nedostaje kritičkog razmišljanja i više poticaja na aktivnost. Mladi povratnici posebno žele dobiti priliku da podijele svoje iskustvo koje su stekli van BiH, te da doprinesu razvoju društva. Njihov entuzijizam se može kanalisati kroz različite forume, savjetodavna tijela na različitim nivoima i za različite aspekte, u zavisnosti od specifičnog iskustva. Mladi savjetuju akademiju, mladi savjetuju medije, mladi savjetuju administraciju... su potencijala tijela koja se mogu uspostaviti na različitim nivoima i kroz koja bi se moglo zaista prenijeti njihovo znanje i iskustvo, te energija na uspavano bosanskohercegovačko društvo kroz sve njegove aspekte. Također, u ovom kontekstu, moguće je na međunarodnom nivou promovirati dobre prakse i pozitivne priče u BiH u kontekstu uspješnih industrija – trenutno je vodeći primjer IT industrija ili u kontekstu uspješnih lokacija – primjeri uspješnih lokalnih zajednica kao što su Tešanj, Gračanica isl. Tako bi se opet naše osobe u inostranstvu mogle motivisati za povratak u BiH.

Konačno, ono što ne samo povratnici, već općenito stanovništvo u BiH treba, jeste kreiranje, poštivanje i poticanje **društva znanja i progres**a. Poticanjem pozitivnih primjera i davanje javnog prostora ovakvim primjerima imalo bi višestruku korist. Ogleda se kroz provođenje reformi u obrazovnom sektoru, poticanje što većeg broja studenata, a tako smatraju i naši ispitanici: „Hitno treba da se sprovedu reforme u obrazovanju, gdje će biti i osnovno i srednje obrazovanje obavezno, pa kad bude mogućnosti i visoko obrazovanje. Jer nemamo mi tog luksuza da imamo puno nisko obrazovnog stanovništva za

takvu malu zemlju, to mogu velike super sile da dozvole“. Čim se oformi to kritičko mišljenje tad će se brže sprovoditi te promjene. Dodatno ove aktivnosti se svakako mogu poticati kroz **istraživačke programe za razvoj nauke**, uglavnom na nivou kantona ili eventualno entiteta, a u okviru ministarstava za obrazovanje i nauku. Navedene fondove bi trebalo osmisliti na način da zaista stimulišu naučno-istraživački rad, te da omogućavaju uključivanje istraživača iz BiH i eventualno povezivanje sa istraživačima BH porijekla, a trenutno angažovanim na visokorangiranim univerzitetima širom svijeta. Na taj način bi se i uključila dijaspora u prenošenje svog znanja i podizanje NIR-a u BiH, a i povratnici bi mogli da nastave veze sa svojim matičnim univerzitetima van BiH na kojima su studirali.

Istraživanje provedeno među povratnicima identificiralo je tri ciljne skupine s različitim stavovima, potrebama i percepcijom Bosne i Hercegovine. Te tri skupine i osnovni ciljevi koji se trebaju usmjeriti prema svakoj su kako slijedi:

- **Ambiciozna omladina** – ova ciljna skupina je izuzetno važna zato što donosi sa sobom entuzijazam, nadu, pozitivnu energiju, te znanje. Najvažniji motivator njihovog zadržavanja u Bosni i Hercegovini jeste prilika za zaposlenje, i to odmah po povratku. U nastavku teksta su predstavljeni neki prijedlozi poput programa zapošljavanja usmjerenih na mlade povratnike i/ili promocija poslova prema mladim ljudima koji žive vani kao stimulator za povratak.
- **Zlatne godine** – predstavnici ovog segmenta sa sobom donose iskustvo i veze sa stranim tržištima, a nalaze se u svom najvećem poslovnom potencijalu. Njima je potrebno omogućiti pokretanje vlastitog biznisa, potaknuti njihove poduzetničke vještine i dati priliku da iskoriste poznanstva koja su stekli životom vani. Uglavnom se odnosi na preferencijalne kreditne linije namijenjene povratnicima za pokretanje posla, te pojednostavljivanje administrativne procedure.
- **Nezaposleni i razočarani** – od ovog segmenta su mala očekivanja po pitanju njihovog daljeg doprinosa društvu, osim kako je predstavljeno u nastavku, omogućavanje poljoprivrednih i zanatskih aktivnosti po preferencijalnom tretmanu. Međutim, za njih, kao i za druge segmente, je veoma važno kreirati viziju boljeg života u BiH, naglašavati sve prednosti života ovdje, jer će se tako destimulisati njihovo širenje pesimizma. Također, ovo je skupina koja zahtijeva punu pažnju i zbog potencijalnih opasnosti koje njihovo nezadovoljstvo i razočarenje može izazvati.

6.2.1. Primjer mjera za zadržavanje povratnika u BiH

Olakšati poslovanje freelancera je jedna od preporuka direktno proizašla iz provedenog kvalitativnog ispitivanja povratnika u BiH. Pod ovom mjerom se ne podrazumijevaju poreske olakšice (o kojima je nedavno bilo riječi, kao i o uspostavljanju već postojećeg sistema oporezivanja njihovog rada), već je prijedlog da se pojednostave procedure prijavljivanja ovih aktivnost, te administracije koja reguliše njihov *freelence* angažman, npr. upravo kod plaćanja navedenih poreza, to jeste, kod plaćanja penzionog i zdravstvenog osiguranja, ili rješavanja pitanja osiguranika u drugim zemljama i omogućavanje da prakticiraju te uplaćene premije u BiH. U tom slučaju ova kategorija, uglavnom mladih i stručnih ljudi, bi se moguće odlučila za povratak i ostanak u BiH, s obzirom na prihvatljive troškove života i na činjenicu da im tu žive porodica i prijatelji, te da imaju druge lične veze s BiH, ali da pri tome zadrže mogućnost zaposlenja i rada za međunarodne naručioce. Ovaj prijedlog dolazi i u interesantnom trenutku u kojem se većina poslovanja zbog pandemije COVID-19 svakako radi od kuće, te su tako osobe osposobljene da obavljaju zadatke i zadrže poslove u inostranstvu, a da zarađeni novac troše u BiH gdje se sreću sa povoljnim uslovima života. **Privlačenje digitalnih nomada**⁹ je atraktivno i slično prethodno spomenutim freelancerima. Digitalni nomadi su česta pojava među novijim generacijama, a pogotovo u posljednje vrijeme kada se rad na radnim mjestima svodi na minimum zbog pandemije. Digitalni nomadi se često miješaju sa freelancerima. Zajedničko im je da nisu vezani uz mjesto rada, ali, dok je freelancer samozaposlen pa samostalno bira i odrađuje različite poslove, digitalni nomad je često stalno zaposlen u jednoj istoj kompaniji. Vrijednost koju digitalni nomadi donose zemljama u kojima borave je značajna – ostaju dulje i izvan turističke sezone, troše novac zarađen izvan destinacije u destinaciji, a svemu ovome treba dodati činjenicu da upravo oni unose različitost u lokalne zajednice. Obzirom da svi oni koji obavljaju neku privrednu djelatnost na nekom području, podliježu oporezivanju, digitalni nomadi koji mogu raditi s bilo kojeg mjesta na svijetu često se nalaze u sivom području. Naime, klasične radne dozvole traže ugovor s lokalnim poslodavcem, turističke vize su neadekvatne i ne dopuštaju rad na putovanju, pa se u mnogim zemljama uvode tzv. nomadske vize kojima se legalizira boravak online radnika, pri čemu im se omogućava dulji boravak u zemlji uz plaćanje

⁹ Digitalni nomad je relativno noviji pojam koji se danas sve više koristi, a prvi put je spomenut još 1997. godine. Naime, razvojem tehnologije i sve većom rasprostranjenošću interneta koji omogućava rad na daljinu, dolazi do pojave nove vrste turista – digitalnih nomada – koji putuju i istovremeno rade.

doprinosa, poreza i zdravstvenog osiguranja u zemlji u kojoj borave. Prva zemlja koja je uvela vize za digitalne nomade je Njemačka, a njen primjer su slijedile Estonija, Češka i Portugal, Norveška, Kostarika, Meksiko, Australia i Tajland. Hrvatska je daleko odmakla u ovoj inicijativi, pa bi bilo dobro analizirati efekte koje bi uvođenje ovakve vize imalo u BiH.

Obezbjeđivanje preferencijalnih kreditnih linija i davanje poljoprivrednih dobara povratnicima pod koncesiju tj. besplatno raspolaganje poljoprivrednim zemljištem i garancija za kredit s odgovarajućim grace periodom i rokovima otplate, pod uslovom da se povratnici obavežu da će obrađivati to zemljište i doprinositi poljoprivrednom razvoju. Ponovno je riječ o olakšavanju administracije i *one stop shop* u kojem će se neko prijaviti na takav program sa željom povratka u BiH ili dokazom da se vratio/la u BiH u posljednjih 5 godina, te sve ostale administrativne prepreke kao i pregovore s bankama u vezi s kreditom, preuzima lokalna zajednica. Slično važi i za **zanatske radove** koji zahtijevaju prostor za rad i početnički kapital koji bi banke dale uz garanciju Vlade FBiH ili lokalne zajednice. Ovi pozivi su direktno usmjereni na stariju generaciju, na nezaposlene i razočarane, koji bi dobili priliku da se realiziraju u svojoj domovini, povećalo zaposlenost osoba koje trenutno opterećavaju biroe za zapošljavanje, te bi se potakla poljoprivredna djelatnost prijeko potrebna BiH i očuvali stari zanati. Na isti način se može pristupiti i **poticanju turizma**, nakon okončanja pandemije i povratka ranijem životnom stilu. Osobe koje žele iznajmljivati sobe, stanove i slično turistima, nakon prijavljivanja u sistem koji garantuje da će biti turisti prijavljeni i porezi plaćeni, ustvari dobijaju mogućnost korištenja navedenih kreditnih linija.

Mlađi povratnici ističu da su nakon završenih studija imali želju da se vrate u zemlju i stečena znanja i iskustva primjene u zemlji za njeno unapređenje. To je moguće kroz aktiviranje **programa za istraživanje i razvoj** s domaćim univerzitetima i naučnicima, koji će uključivati i jednog povratnika, tj. osobu koja završila neki stepen studija na svjetskim univerzitetima i tako proširiti kolaboraciju domaćih istraživača, te povećati utjecaj istraživanja iz Bosne i Hercegovine. Ukoliko se želi ostvariti i dodatni brain gain ovakvi programi kao uslov mogu postaviti i učešće makar jedne osobe koja je porijeklom iz BiH, a koja trenutno radi i živi u inostranstvu. Ovakva povezivanja i stvaranje mreža mogu biti samo korisna za domaće naučno-istraživačke institucije koje mogu imati mnogostruke koristi iz transfera znanja i iskustva, a praktični primjeri i različita udruženja koja trenutno postoje (npr. BHAAAS) su pokazali da sa strane naučnika koji su porijeklom iz BiH itekako postoji

želja i inicijativa da se uključe u projekte, te istraživačke i razvojne aktivnosti i tako povećaju prijenos znanja i iskustva – što će ukoliko ovakvi programi budu uspješni moći rezultirati i potencijalnim povratkom.

Konačno, **administrativna podrška povratnicima** je jedna od neophodnih mjera bez obzira na grupu ili profil koji povratnik ima. Potrebno je obezbijediti novčana sredstva, te ih onda kanalisati na nivo lokalne vlasti (općine) koje bi pokrile različite vrste administrativnih troškova koje povratak iziskuje, kao što su: troškovi povratka (npr. prevoz stvar iz inostranstva), troškove ponovnog smještanja (npr. sufinansiranje kupovine nekretnine ukoliko osoba koja želi da se vrati nema vlastitu nekretninu), troškovi registracije/prijave/odjave iz inostranstva (a ujedno i pojednostavljenje cjelokupne administrativne procedure za povratnike), te konačno kroz zavode za zapošljavanje i njihove ispostave, pomoć kod pronalaska novog posla, ukoliko je osoba povratnik radno sposobna i nema posao.

Privremeni povratak predstavlja značajnu pretpostavku stalnog povratka građana koji žive u inostranstvu. Tako bi svaka mjera na privremenom angažiranju visokoobrazovanih i eksperata doprinijela stvaranju preduslova za njihov povratak za stalno. Privremeni angažman na projektima, posebno vladinim i onim u javnom sektoru, bi omogućila da istaknuti eksperti u različitim oblastima doprinosu svojim znanjem i ekspertizom razvoju BiH, a u isto vrijeme i da razmisle o povratku u BiH.

6.3. Zaključak

Kako je Studija koncipirana u dvije strateške smjernice: (1) kvalitet života i (2) zadržavanje povratničke populaciju BiH, tako su i prijedlozi aktivnosti strukturirani na isti način. Posebno se pažnja posvetila mladima, kao dijelu populacije koji se prožima kroz obe smjernice i od posebnog je značaja za BH društvo u cjelini. Navedene aktivnosti su provedive na različitim nivoima, od lokalnog, kantonalnog, pa do entitetskog i nacionalnog, ili su čak primjer individualnih mjera kojih bi se svaki pojedinac trebao pridržavati.

Ipak, bitno je napomenuti da se nijedna od ovih tema ne može posmatrati samostalno, već je isključivo holistički pristup moguć u svrhu unapređenja bh. društva i njegovog boljitka. To podrazumijeva da nisu sve navedene mjere usmjerene ka povratnicima isključivo vezane za povratnike, jer ni u kom slučaju se ne smije kreirati situacija u kojoj se iz javnog budžeta preferira i dodatno stimulira isključivo ova populacija, a na račun populacije koja nije ranije emigrirala iz BiH. Ova Studija se tako mora posmatrati zajedno s pret-

hodno provedenim istraživanjem Akademije nauka i umjetnosti BiH (Čičić et al., 2019) u kojem je fokus na destimulisanju emigracija u prvom redu. Tek zajedno mjere – destimulisanja emigracija i zadržavanja povratnika, a sve prožeto ukupnim unapređenjem zadovoljstva životom, može rezultirati kvalitetnijom životnom sredinom u Bosni i Hercegovini.

Brojna pitanja i dalje ostaju otvorena, jedno od njih jeste svakako i raspoloživi budžet za ove i slične aktivnosti, kao i pitanje nadležnosti nivoa vlasti koji se bavi svakom od predloženih aktivnosti. S tim u vezi, napominjemo da je ovdje riječ o istraživačkoj studiji iz koje su proistekli određeni zaključci koji su pretočeni u prijedlog aktivnosti, a ne o Strategiji koja nudi akcioni plan i alokaciju budžeta, te reguliše način implementacije. Autori na bazi provedenog istraživanja, usporedbe sa sličnim i najboljim praksama, te prethodnog iskustva radom na sličnim temama, predlažu vladama svih nivoa u BiH da se posvete ovim pitanjima i krenu u provedbu predloženih aktivnosti koje će stimulirati ostanak u BiH, destimulirati odlazak i dovesti do unapređenja ukupnog zadovoljstva životom u Bosni i Hercegovini. Svakako, za svaku predloženu mjeru, neophodno je uraditi procjenu troškova i koristi (cot/benefit analiza), i to na nivou zemlje, ali i na nivou zainteresiranih grupa.

I na kraju, prilikom analize rezultat istraživanja na umu treba imati i ograničenja istraživanja koja se u glavnom ogledaju kroz pojavu da osobe koje učestvuju u istraživanjima često odgovaraju na pitanja iz perspektive uvriježenog mišljenja i onoga što smatraju društveno prihvatljivijim.

S druge strane rezultate treba tumačiti oprezno po pitanju zadovoljstva kvalitetom života. Naime, prema rezultatima primarnog istraživanja moglo bi se zaključiti da su stanovnici BiH prilično zadovoljni kvalitetom života (finansijski, zdravstveno itd.). Međutim, ovdje treba voditi računa o načinu postavljanja pitanja, gdje su se odgovori odnosili na zadovoljstvo vlastitom kvalitetom života u odnosu na društvo u kome jedinka živi što je postavljeno kao referentna točka. Obzirom na opštu percepciju o lošim uvjetima života društva koja je dodatno promovirana kroz medije, stanovnicima u BiH nije teško zaključiti da je njihov lični kvalitet života na nešto višoj razini od kvaliteta života prosječnog građana u BiH na način kako je on predstavljen kroz uvriježena mišljenja i medije. S tim u vezi, iako je ovaj jaz relativno pozitivan, moglo bi se špekulisati da bi isti postao negativan kada bi opća percepcija kvalitete života u BiH bila na višem nivou.

Literatura

- ABSL (2020). Current Impact of Quarantine and Lockdown Measures Due to Covid 19. Report
- Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine „Utjecaj COVID-19 pandemije na stanovništvo u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, juni 2020.
- Ajzen, I. (1991), “The theory of planned behavior”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 50, pp. 179–211.
- BAMF (2017). Voluntary return. https://www.bamf.de/DE/Startseite/startseite_node.html
- Bérenger, V. and Verdier-Chouchane, A. (2007), “Multidimensional Measures of Well-Being: Standard of Living and Quality of Life Across Countries”, *World Development*, Vol. 35 No. 7, pp. 1259–1276.
- Brock, G., & Blake, M. (2014). *Debating brain drain: May governments restrict emigration?*. Oxford University Press.
- Borjas, G. J., & Bratsberg, B. (1994). *Who leaves? The outmigration of the foreign-born* (No. w4913). National Bureau of Economic Research.
- Carletto, C., Davis, B., Stampini, M., & Zezza, A. (2006). A country on the move: international migration in post-communist Albania. *International Migration Review*, 40(4), 767-785.
- Czerniawska, D., Bochińska, M., Oléskiewicz, P., & Mostowy, O. (2018). *Beyond recognition: Polish scientific diaspora as a source of social capital*. Technical report. 10.13140/RG.2.2.19627.69925
- Čičić M., Husić-Mehmedović, M., Efendić, A., Turulja, L. and Emirhafizović, M. (2019), *Emigration Study BOSNIA AND HERZEGOVINA*, Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Čičić, M., Husić-Mehmedović, M., Arslanagić-Kalajdžić, M., Turulja, L., Kadić-Maglajlić, S., & Trkulja, A. (2020). *Zadržavanje mladih u Kantonu Sarajevo: analiza determinanti i prijedlog strateških mjera*, Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Dizdarević, E. (2019). Godina iseljavanja i propasti Aluminiija, Oslobođenje, 25. decembar/prosinac 2019, str. 9
- Elveren, A. Y. (2018). *Brain Drain and Gender Inequality in Turkey*. Springer.
- Emirhafizović, M., Zolić, H., Cvitković, I., Kukić, S., Popov Momčinović, Z., Pejanović, M., Pašalić Kreso, A., Čičić, M., Kovačević, B. (2019) *Demografske i etničke promjene u BiH.* Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion (2018), *2017 Annual Report on Intra-EU Labour Mobility*, Final Report January 2018.
- Eurostat (2017a), *Population and population change statistics*, based on data extracted in July 2018, Eurostat statistics explained online.
- Eurostat. (2015), *Quality of Life Facts and Views*, available at:<https://doi.org/10.2785/59737>.
- Fischer, J., & Lipovská, H. (2015). Brain drain–brain gain: Slovak students at Czech universities. *Journal on Efficiency and Responsibility in Education and Science*, 8(3), 54-59.
- Ganga, R., Silva, J. P., Gomes, R., Vaz, H., Lopes, J. T., Silva, S., ... & Peixoto, P. (2016). Portuguese scientists' migration: a study on the 2008 crisis aftermath. *International Migration*, 54(6), 43-55.

- Georgieva, M. (2019). Reversing the brain drain: how Plovdiv lures young Bulgarians home. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/cities/2019/may/07/reversing-the-brain-drain-how-plovdiv-lures-young-bulgarians-home>
- Gëdeshi, I., & King, R. (2019). The Albanian scientific diaspora: can the brain drain be reversed?. *Migration and Development*, 1-23.
- Harvey, F. (2020), "Britons want quality of life indicators to take priority over economy.", *The Guardian*, p. 2020.
- Ivanov, M. & Naydenov, K. (2018). Migration and demographic challenges for Bulgaria. Paper at the 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Art. SGEM.
- Karolak, M. (2020). Returning for (Dis) Integration in the Labour Market? The Careers of Labour Migrants Returning to Poland from the United Kingdom. In *Politics of (Dis) Integration* (pp. 101-120). Springer, Cham.
- Krasteva, A. (2019). The Bulgarian Migration paradox: Migration and Development in Bulgaria. *Sofia: Caritas Bulgaria*.
- Krasteva, A. (2014). *From migration to mobility: policies and roads*. Sofia: NBU Press.
- Kovács, Z., Boros, L., Hegedűs, G., & Lados, G. (2013). Returning people to the homeland: Tools and methods supporting remigrants in a European context. IOM. Available at: https://www.iom.cz/files/Baseline_report_Return_policies.PDF
- Kottasová, I. (2019). No country for old men? Poland scraps income tax for young citizens. Available at: <https://edition.cnn.com/2019/07/30/europe/poland-income-tax-youths-intl/index.html>
- Kult: Izvještaj o provedenom istraživanju o odlasku mladih iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore u zemlje Evropske unije, Insititut za razvoj mladih „Kultu“, www.mladi.org, pristupljeno septembar 2020.
- Labrianidis, L. and Sykas, T. (2017), "Why High School Students Aspire to Emigrate: Evidence from Greece", *Journal of International Migration and Integration*, Vol. 18 No. 1, pp. 107–130.
- Li, M., Olson, J.E. and Frieze, I.H. (2013), "Students' Study Abroad Plans: The Influence of Motivational and Personality Factors", *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, Vol. 23 No. 2006, pp. 73–89.
- Mayr, K., & Peri, G. (2009). Brain drain and brain return: theory and application to Eastern-Western Europe. *The BE Journal of Economic Analysis & Policy*, 9(1).
- Moore, K. (2002). Czech Republic: Brain Drain -- For Czechs, There's No Place Like Home (Part 1). Available at: <https://www.rferl.org/a/1101561.html>
- MSVVŠ SR (2015), 'Grantový program – Návrat domov' [Grant program – Home-coming]. Available: <http://www.minedu.sk/grantovy-program-%E2%80%93-navrat-domov>
- Mulga, G. (2015). *Can governments make us happier?*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2015/11/can-governments-make-us-happier/>
- National Strategy of the Republic of Bulgaria on Migration and Integration (2008–2015) (in Bulgarian). <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bgBG&Id=462>.
- National Strategy on Migration, Asylum and Integration (2011–2020) (in Bulgarian). <https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider72/%D0%B4>
- Nonchev, A. (2013). Immigrants – problem or potential for Bulgarian society (in Bulgarian). Fakti, 5.12.13. <http://fakti.bg/mnenia/58443-imigrantite-problem-ili-potencial-zabalgarskoto-obshtestvo>. Last date of retrieval 4.04.19.

- OECD. (2013), *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-Being, OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-Being*, available at: <http://www.oecd-ilibrary.org.proxy1-bib.sdu.dk:2048/docserver/download/3013031e.pdf?expires=1374408063&id=id&accname=guest&checksum=410D90E44144222FE92B5736C489F74A>.
- Otrachshenko, V. and Popova, O. (2014), “Life (dis)satisfaction and the intention to migrate: Evidence from Central and Eastern Europe”, *Journal of Socio-Economics*, Elsevier Inc., Vol. 48, pp. 40–49.
- Pavlov, T., & Zeneli, B. (2013). National brain gain policies in case country examples of the Western Balkans. *Skilled Migration and Development Practices*, 45.
- Pejanović, M. (1999). Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini, Bosanska knjiga, Sarajevo.
- Pejanović, M. (2010). Oglеди o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine, treće izdanje, Šahinpašić, Sarajevo 2010.
- Poudel, C., Ramjan, L., Everett, B. and Salamonson, Y. (2018), “Exploring migration intention of nursing students in Nepal: A mixed-methods study”, *Nurse Education in Practice*, Elsevier, Vol. 29 No. August 2016, pp. 95–102.
- Rhode, B. (1993). Brain drain, brain gain, brain waste: reflections on the emigration of highly educated and scientific personnel from Eastern Europe. *The new geography of European migrations*.
- Richter, M. et al. (2017). *Migration and transnationalism between Switzerland and Bulgaria*. New York: Springer.
- Ruspini, P. et al. (2016). Between return and circulation: experiences of Bulgarian migrants. *Economic Studies* 25 (5): 7–20.
- Schiff, M., & Özden, Ç. (Eds.). (2005). *International migration, remittances, and the brain drain*. The World Bank.
- Sills, S. J. (2008): Return Migration. In: Schaefer, R. T. (ed.): *Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Society*. Sage Publications, Inc., Los Angeles – London – New York – Singapore, pp. 1158-1159.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009). Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress.
- Zbinden, M. (n.d.). *DIVERSITY OF SOUTH-EAST EUROPE MIRJAM ZBINDEN Is a Doctoral Researcher in Political Science at The*.
- van Dalen, H.P. and Henkens, K. (2013), “Explaining emigration intentions and behaviour in the Netherlands, 2005-10”, *Population Studies*, Vol. 67 No. 2, pp. 225–241.

PRILOZI

Prilog I. Upitnik za procjenu kvalitete života

PITANJA		
DEMOGRAFIJA	GODINE	1. Koje godine ste rođeni? _____
	SPOL	2. Vaš spol? 1. Muško 2. Žensko
	BRAČNO STANJE	3. Vaše bračno stanje? 1. Sama/c 2. U braku 3. Udovica/ac 4. Razveden/a 5. Drugo
	NAJVIŠI STEPEN FORMALNOG OBRAZOVANJA?	4. Vaš najviši stepen završenog obrazovanja? 1. Osnovna škola 2. Srednja škola 3. Dodiplomski studij 4. Master studij 5. Doktorat
	PODRUČJE	5. U kakvoj sredini živite? 1. Urbana 3. Ruralna
	ENTITET	6. U kojem entitetu živite? 1. FBiH 2. RS 3. DB
	GRAD	7. Mjesto/Grad: _____
	DOMAĆINSTVO	8. Uključujući i Vas, koliko ljudi živi u Vašem domaćinstvu? (Zajednički ulaz, kuhinja, kupatilo, itd.): _____
	RELIGIOZNOST	U kojoj mjeri sebe smatrate religioznom osobom? [ni malo religiozan 0-10 jako religiozan]
EKONOMSKI / MATERIJALNI USLOVI	UKUPAN MJESEČNI PRIHOD	<p>Izraženo u KM, koliki je bio Vaš lični ukupni neto prihod za prošli mjesec, uključujući sve izvore prihoda:</p> <p>1. LIČNI PRIHOD</p> <p>a. Bez prihoda b. 1-300 c. 301-700 d. 701-1000 e. 1001 – 1500 f. 1501-2000 g. 2001+</p> <p>Izraženo u KM, koliki je bio ukupni neto prihod za Vašeg domaćinstva za prošli mjesec, uključujući sve izvore prihoda</p> <p>PORODIČNI PRIHOD</p> <p>a. Bez prihoda b. 1-300 c. 301-700 d. 701-1000 e. 1001 – 1500 f. 1501-2000 g. 2001-2500 h. 2501-3000 1. 3001+</p>

EKONOMSKI / MATERIJALNI USLOVI	UKUPNA FINANSIJSKA SITUACIJA	Sve u svemu, rekao/la bih da sam zadovoljan/a svojom trenutnom finansijskom situacijom. (apsolutno se ne slažem 1 - apsolutno se slažem 7)
	KVALITET STANOVANJA	Koji je broj soba u Vašem domu (osim dnevnog boravka i kuhinje/trpezarije)? _____ Ocijenite nivo vlage u Vašem domu? [ni malo vlage 0-10 jako puno vlage] Ocijenite nivo buke u Vašem domu (izolacija doma)? [ni malo buke 0-10 jako puno buke]

Migracijske namjere

<p>MIGRACIJE Otrachshenko, V., & Popova, O. (2014). Life (dis) satisfaction and the intention to migrate: Evidence from Central and Eastern Europe. <i>The Journal of Socio-Economics</i>, 48, 40-49.</p>	<p>MIGRACIJSKE ASPIRACIJE</p>	<p>Da li planirate da se preselite u neku drugu zemlju iz BiH? a. Da b. Ne c. Ne znam/nisam siguran</p> <p>Ukoliko da, koliko dugo planirate ostati u toj novoj zemlji? 1. Nekoliko sedmica 2. Nekoliko mjeseci 3. Godinu dana 4. Nekoliko godina 5. Više od 5 godina, ali ne zauvijek 6. Do kraja života</p> <p>Da li ste poduzeli neke konkretne radnje u proteklih šest mjeseci vezano za ispunjavanje aspiracije za odlaskom? DA NE</p>
	<p>MIGRANTSKE ASPIRACIJE 2</p>	<p>Na skali od 1 do 10, gdje 1 predstavlja apsolutno se ne slažem, a 10 predstavlja apsolutno se slažem, ocijenite Vaš stav prema sljedećoj tvrdnji:</p> <p>U narednih 12 mjeseci ću poduzeti konkretne radnje vezane za odlazak iz BiH i nastavak života u nekoj drugoj zemlji.</p>

Subjective Well-being (OECD)

<p>MODUL A: OSNOVNE MJERE</p>	<p>Sljedeća pitanja se odnose na to koliko ste zadovoljni svojim životom, na skali od 0 do 10. Nula znači da se osjećate “nimalo zadovoljno”, a 10 znači da se osjećate “potpuno zadovoljno”. A1. Koliko ste generalno zadovoljni vlastitim životom ovih dana? [0-10]</p> <p>Sljedeća pitanja se odnose na to kako ste se osjećali u proteklih 3 mjeseca (ovdje mislimo na period od početka pandemije COVID-19), na skali od 0 do 10. Nula znači da niste doživjeli navedeni osjećaj, dok 10 znači da ste sve vrijeme imali izražen navedeni osjećaj. A3. Sreća [0-10] A4. Zabrinutost [0-10] A5. Depresivnost [0-10]</p>
<p>MODUL B. EVALUACIJA ŽIVOTA</p>	<p>Zamislite ljestve sa stepenicama označenim od 0 na dnu, do 10 na vrhu. Vrh ljestvi predstavlja najbolji mogući život za vas, a dno vaš najgori mogući život. B1. Na kojoj stepenici osjećate da stojite u ovom trenutku? [0-10] B1.1. Na kojoj stepenici ste stajali prošle godine u ovo doba? [0-10]</p> <p>Sljedeće pitanje se odnosi na nivo sreće koji trenutno osjećate, na skali od 0 do 10. Nula znači da se ne osjećate “uopće sretno”, a 10 znači “potpuno sretno”. B2. Kada biste ocijenili Vaš ukupan trenutni život, odnosno u kojoj mjeri biste rekli da ste sretni? [0-10]</p> <p>Sljedeća pitanja se odnose na to koliko ste zadovoljni, na skali od 0 do 10. Nula znači da se osjećate “nimalo zadovoljno”, a 10 znači “potpuno zadovoljno”. B3. Koliko ste općenito bili zadovoljni svojim životom prije 5 godina? [0-10] B4. Pretpostavite koliko ćete biti zadovoljni vašim životom za 5 godina. [0-10]</p> <p>Ispod je pet izjava s kojima se možete složiti ili ne. Korištenjem skale od 1 do 7 navedite nivo slaganja sa svakom stavkom (1. Apsolutno se ne slažem. 2. Ne slažem se. 3. Djelomično se ne slažem. 4. Niti se slažem niti ne slažem / Nautralan stav. 5. Djelomično se slažem. 6. Slažem se. 7. Apsolutno se slažem.). Budite otvoreni i iskreni u odgovaranju. B5. U većini aspekata, moj život je blizu mog ideala. [1-7] B6. Uslovi mog života su odlični. [1-7] B7. Zadovoljan/a sam svojim životom. [1-7] B8. Do sada sam stekao/la važne stvari koje želim u životu. [1-7] B9. Kada bih ponovo živio/živjela, ne bih mijenjao/la skoro ništa. [1-7]</p>
<p>MODUL C. AFFECT</p>	<p>Sljedeća pitanja se odnose na to kako ste se osjećali jučer, na skali od 0 do 10. Nula znači da niste doživjeli navedeni osjećaj, dok 10 znači da ste sve vrijeme imali izražen navedeni osjećaj.</p> <p>C1. Uživao sam [0-10] C2. Bio sam smiren [0-10] C3. Bio sam zabrinut [0-10] C4. Bio sam tužan [0-10] C5. Bio sam sretan [0-10] C6. Bio sam depresivan [0-10] C7. Bio sam ljut [0-10] C8. Bio sam pod stresom [0-10] C9. Bio sam umoran [0-10] C10. Bio sam nasmijan [0-10]</p>

<p>MODUL D. EUDAIMON- SKO BLAGOSTA- NJE</p>	<p>Sada ćemo vam postaviti nekoliko pitanja koji se odnose na vaše osjećaje i zadovoljstvo sobom i vlastitim životom. Molimo da koristite ljestvicu od 0 do 10 da naznačite kako se osjećate. Nula znači da se “apsolutno ne slažete”, a 10 znači da se “apsolutno slažete” s navedenim tvrdnjama.</p> <p>D1. Općenito, osjećam se vrlo pozitivno prema sebi (zadovoljan/na sam sobom). [0-10] D2. Uvijek sam optimističan/a u pogledu svoje budućnosti. [0-10] D3. Slobodan/na sam da odlučim kako ću živjeti svoj život. [0-10] D4. Generalno osjećam da je ono što radim u životu vrijedno. [0-10] D5. Većinu dana imam osjećaj uspjeha u onome što radim. [0-10] D6. Kad stvari krenu po zlu u mom životu, obično mi treba dugo da se vratim u normalu. [0-10]</p> <p>Naredna pitanja se odnose na ono što ste možda osjećali tokom prošle sedmice. Na skali od 0 do 10, gdje nula znači da navedeni osjećaj niste “uopće doživjeli” tokom prošle sedmice, a 10 znači da ste se tako osjećali “sve vrijeme”.</p> <p>D7. ... imali ste puno energije? [0-10] D8. ... osjećali ste se spokojno? [0-10] D9. ... osjećali ste se usamljeno? [0-10]</p>
<p>MODUL E. DOMAIN EVALU- ATION</p>	<p>Sljedeća pitanja se odnose na to koliko ste zadovoljni određenim aspektima svog života, na skali od 0 do 10. Nula znači da se osjećate “nimalo zadovoljno”, a 10 znači “potpuno zadovoljno”.</p> <p>E1. Koliko ste zadovoljni svojim životnim standardom? [0-10] E2. Koliko ste zadovoljni svojim zdravljem? [0-10] E3. Koliko ste zadovoljni onim što postižete u životu? [0-10] E4. Koliko ste zadovoljni svojim odnosima sa sa najbližim ljudima? [0-10] E5. Koliko ste zadovoljni sigurnošću koju osjećate? [0-10] E6. Koliko ste zadovoljni osjećajem koji imate kao dio svoje zajednice? [0-10] E7. Koliko ste zadovoljni budućom sigurnošću? [0-10] E8. Koliko ste zadovoljni količinom slobodnog vremena koje kojeg imate za aktivnosti koje volite raditi? [0-10] E9. Koliko ste zadovoljni kvalitetom svog lokalnog okruženja? [0-10]</p> <p>Samo za ispitanike koji su zaposleni:</p> <p>E10. Koliko ste zadovoljni svojim poslom? [0-10]</p>

OECD preporučuje prikupiti i ove podatke, jer su značajne determinante...

KVALITETA ŽIVOTA	STATUS ZAPOSLENJA	<p>Vaš trenutni status zaposlenosti: 1. Nezaposlen/a 2. Zaposlen/a puno RV 3. Zaposlen/a nepuno RV 4. Poduzetnik/ca / Samozaposlen/a 5. Student/ica 6. Penzioner/ka 7. Domaćica</p> <p>(Pitanje samo za zaposlene) Koju vrstu ugovora o radu imate? a) neodređeno b) određeno c) ugovor o djelu d) nemam nikakav ugovor</p> <p>Da li radite u javnom ili privatnom sektoru? 1. Privatni sektor 2. Javni sektor</p> <p>U kojem sektoru radite? 2. Državna administracija 3. Zdravstvo 4. Obrazovanje 5. IT 6. Građevina 7. Usluge turizma i ugostiteljstva 8. Zanatske usluge 9. Ostalo: _____</p>
	ZDRAVSTVENO STANJE	<p>E2a. Koliko ste zadovoljni svojim fizičkim zdravljem? [0-10] E2b. Koliko ste zadovoljni svojim psihičkim zdravljem? [0-10]</p>
	RAVNOTEŽA POSLA I PRIVATNOG ŽIVOTA	<p>Ocijenite koliko ste zadovoljni sljedećim aspektima svog života? (0-potpuno nezadovoljan/na, 10-potpuno zadovoljan/n). Količinom vlastitog radnog vremena. [0-10] Količinom vlastitog slobodnog vremena. [0-10] Načinom trošenja vlastitog vremena. [0-10]</p>
	OBRAZOVANJE I VJEŠTINE	<p>Da li ste nakon završetka formalnog obrazovanja nastavili da se usavršavate u nekim segmentima? Da/Ne</p>
	DRUŠTVENE VEZE	<p>Ocijenite koliko ste zadovoljni sljedećim aspektima svog društvenog života (0-potpuno nezadovoljan/na, 10-potpuno zadovoljan/n). Učestalost kontakta s prijateljima i porodicom. [0-10] Svojim volonterskim aktivnostima. [0-10], ne odnosi se na mene Vremenom kojeg imam samo za sebe. [0-10]</p>

KVALITETA ŽIVOTA	GRADANSKI ANGAŽMAN I UPRAVLJANJE	Kako ocjenjujete sljedeće aspekte u zemlji? (0-uopšte nije prisutna, 10-u velikoj mjeri je prisutna). Nivo korupcije. [0-10] Nivo demokratije. [0- uopšte nije prisutna, 10- u velikoj mjeri je prisutna]
	KVALITET OKOLIŠA	Kako ocjenjujete sljedeće aspekte u zemlji? (0-potpuno nezadovoljan/na, 10-potpuno zadovoljan/n). Kvalitet zraka. [0-10] Dostupnost zelenih površina. [0-10]
	LIČNA SIGURNOST	Kako ocjenjujete sljedeće aspekte u zemlji? (0-uopšte nije prisutno, 10-u velikoj mjeri je prisutno). Nivo kriminala. [0-10]
Finansijska pozicija	Finansijska pozicija	Molimo Vas da izrazite stepen slaganja sa sljedećim tvrdnjama: (1-5 apsolutno se ne slažem – apsolutno se slažem) – Trenutno mi nije teško da pokrijem sve troškove i da platim račune. – Imam razumnu količinu duga / kredita – Nemam problem sa otplatom dugovanja.
Marker varijabla	Finansijska pozicija	Posljednji put sam posjetio muzej u BiH: – Prije par mjeseci – Prije više od 6 mjeseci – Prije godinu dana – Jako davno – Ne sjećam se
		Koliko ste spremni izdvojiti novca za kupovinu jednodnevne ulaznice za muzej u BiH. Molimo upišite iznos u KM Ne bih izdvojio novac za ulaznicu u muzej _____

5-10 min | Cilj: Predstavljanje moderatora, kompanije i upoznavanje učesnika!

Dobar dan, lijepo vas pozdravljam i najljepše zahvaljujem na vašem oduševljenju i dolasku. Danas ćemo **razgovarati malo o Vašem svakodnevnom životu, životu u BiH**. Vjerujem da će biti zanimljivo i dinamično i da će Vam vrijeme proći brzo i ugodno. Razgovor će trajati **oko 2h**. Rado bih naglasila da **nema tačnih ili netačnih odgovora**, kakvo god mišljenje imali, slobodno ga izrazite jer smo ovdje upravo zbog toga. Ovaj se **razgovor snima kako bih na kraju imala sve vaše odgovore zabilježene i da mi nešto ne promakne**. Snimljeni razgovor će biti od pomoći pri analizi rezultata i izradi izvještaja za Klijenta. Iako se razgovor snima, vi u **potpunosti ostajete anonimni**.

- Predstavljanje moderatora, VALICONA, istraživanja,..
- Predstavljanje učesnika fokus grupe: ime, kada bi mogli sad da biraju, koja bi životinja bili (kako bi se stvorila opuštena, rasterećena atmosfera) – preporuka moderator uvijek da započne kako bi olakšao učesnicima – izaberi neku životinju za koju su svi čuli, ali nije *default* (*pas, mačka*), kao što su panda, jelen, delfin, rakun itd.

Tema 1. Život van BiH

30 min | Cilj: Steći uvid o životu koji su povratnici vodili van zemlje – prednosti i nedostaci, razumjeti način života BiH državljana van granica – poslovni, finansijski, društveni aspekt...

PROJEKTIVNO

Vježba: REŽISER (20')

Zamislite da nam dolazi u posjetu specijalan gost, režiser iz druge kulture/zemlje. Prvi put je kod nas, ne poznaje naše okruženje. Svi ovdje prisutni su u nekom trenutku živjeli van BiH i vratili se u BiH. Iz tog razloga, naš režiser želi da sazna malo više o našem životu van BiH – kakav smo život tamo vodili, kako su izgledali naši dani, šta su bile dobre, manje dobre stvari itd. Želi da snimi film na ovu temu, i potrebna mu je naša pomoć. Rado ćemo mu pomoći, šta možemo da mu kažemo o našem životu van BiH?

- Šta biste rekli našem režiseru, kakvo je vaše iskustvo, kakav je život za naše ljude van BiH? Kako to?

- Kojim pridjevima biste opisali svoj život van BiH?
- Malo nam dočarajte – koliko dugo ste bili van zemlje, gdje ste bili, sa kim itd...
- Koje su bile dobre strane života van BiH? Kako to?
- A koje manje dobre? Kako to?
- Kako biste opisali vaš period života van BiH iz ugla:
 - Finansija
 - Posla
 - Kvalitet života
 - Društveni život
 - Stil života
 - Brzina života...
- Prizovite kako vam je izgledao jedan tipičan dan dok ste bili van zemlje – dočarajte nam kako je to izgledalo, od čega se sastojao dan...
- Koje su vam bile glavne obaveze?
- Kako ste se opušitali?
- Šta vam najviše nedostaje iz tog života? Kako da vam je to najviše nedostajalo? Molim vas opišite nam.
- A šta vam je dok ste bili van zemlje, najviše nedostajalo iz BiH? Opišite, molim vas.

PROJEKTIVNO

Zadatak: povratak (10')

Sada prelazimo na jedan zadatak. Ja ću vam sada pokazati određene fotografije. A svako od vas treba da izabere jednu fotografiju koja za vas najbolje dočarava trenutak kada ste shvatili da ćete se vratiti u BiH.

(Predstaviti zadatak, pa tek onda prikazati fotografije) Dati učesnicima par minuta da izaberu fotografiju. Zatim pitati:

- Možete li da nam kažete koju ste fotografiju izabrali? Kako da ste baš tu izabrali?
- Šta ta fotografija govori o tom trenutku? Šta prenosi?
- Kako baš da ste tu fotografiju izabrali? Objasnite.
- Kako biste opisali taj trenutak? Kako se to vidi na ovoj fotografiji?

Tema 2. Razlozi za povratak u BiH

20 min | Cilj: Steći uvid i razumijevanje u razloge za povratak u BiH.

Hajde sada da svako razmisli o svojim razlozima za povratak u BiH.

- Probajte da mi navedete vaše razloge za povratak u BiH?
- Ako ih ima više od jednog – svaki pojedinačno ispitati.
- Koji od tih razloga je negdje bio najvažniji prilikom donošenja odluke?
- Kako ste donijeli odluku da se vratite? Kako to?
- čemu ste razmišljali/šta ste razmatrali?
- Kako je izgledalo to donošenje odluke?
- Nabrojte sve faktore koje su uticali na vašu odluku da se vratite u BiH.
- Sa kim ste sve razmatrali tu odluku? Da li ste sa nekim pričali o tome? Sa kim? Ako niste, kako to da niste?
- Koliko je ova odluka bila laka ili teška?
- Šta vam je pomoglo/olakšalo ovu odluku? Kako to?
- Da li vam je nešto odmagalo/otežavalo? Na koji način. Objasnite molim vas.
- Koliko ste bili upoznati sa uslovima kojima ste se vraćali? Načinu života?
- Na koji način ste se informisali? Kako to?
- Kako ste svojim najbližima prenijeli informaciju da se vraćate u BiH? Prepričajte slobodno.
- Kakve su bile reakcije na tu vijest? Kako to?
- *Podsticaj: porodica u BiH, porodica van BiH, prijatelji van/u BiH*
- Koliko su se razlikovale ili bile slične reakcije ljudi u i van BiH? Kako to?
- Kako ste se vi osjećali kada ste čuli njihove reakcije? Koliko su reakcije okruženja uticale na vas?

Nakon što svi učesnici podijele svoje razloge probati da se navedu najčešće pominjani razlozi i nabroje svi još jednom (moderator zapisuje). Zatim pita:

- Da li postoji neki aspekt ili razlog koji možda nismo pomenuli? Neki faktor koji još uticao na vaš povratak u BiH?

Tema 3. Trenutni život

40 min | Cilj: zaroniti u svijet i trenutni život povratnika

PROJEKTIVNO

Vježba: 5 riječi (15')

Moderator: Sad ćemo pričati o vama i vašem životu, da se bolje upoznamo sa vašim trenutnim životom. Na papiru napišite 5 riječi koje vam padnu na pamet da opišete svoj **trenutni život u Bosni i Hercegovini** - životna faza u kojoj se nalazite, osjećanja koja preovlađuju. Ilustrujte ove riječi nekim

konkretnim događajima iz svog života, sve što će doprinijeti da bolje razumijemo vaš trenutni život (i vašeg bliskog okruženja). Imate 5 min. i onda ćemo razgovarati. Svi kratko iznesu svoj rad

- Koje riječi, ilustracije, opisi, mogu da prikažu vaš trenutni život? Kako to objašnjavate?
- Koji su glavni događaji/osjećanja?
- Šta je karakteristično za vaš trenutni život/život nekog ko se vratio u zemlju? Koliko je sličan/ različit od života ljudi vaše generacije?
- Šta je ono u čemu najviše uživate u vašem životu u BiH? Kako to?
- Šta je ono u čemu najmanje uživate? Kako to?

Moderator pokušava da umanja generalizacije i opšte poznate činjenice: previše priče o novcu, stanje u zemlji..

Nakon uvodnog djela, pitati učesnike:

- Kad razmislite o periodu kad ste se tek vratili u BiH – šta ste zatekli? Koliko je život bio nalik onom koji ste ostavili? Kako to?
 - Podsticaj za: *ljude, mjesta, politika/sistem, životni tempo, brzina života, ekonomija...*
- Uporedite sa periodom kada ste se tek vratili? Koliko se život danas promijenio? Na koji način?
 - Šta se promijenilo? Na bolje ili na gore? Kako to?
 - Šta je ostalo isto? Kako vam to djeluje?
- Kakvi su danas uslovi za povratnike – ukoliko bi se sad neko vratio u BiH, kakav bi život zatekli? Šta mislite iz ugla nekog ko se već vratio u zemlju?
- Kakvi su danas uslovi u BiH? Kakav je život? Kako to?
- Šta su vam glavne brige danas? Šta je ono što vas najviše frustrira? Kako to?

Vježba: Savjet Život u BiH vs. Život van BiH (15')

Dosad smo pričali o tome, ali voljela bih da negdje sumiramo to na jednom mestu. Hajde sada da razmislite o **životu van BiH koji ste vodili i Životu u BiH od kad ste se vratili**. Zamislite sada da nam se priključi još jedna osoba koja nas pita za savjet. Ova osoba razmatra ozbiljno da napusti BiH i ode u inostranstvo da živi (dati za primjer zemlju u koju najčešće ljudi iz BiH migriraju – npr. Njemačku) i traži naš iskren savjet.

Podijeliti grupu na 4:4 – 4 učesnika treba da daju savjet i razlog zašto treba otići iz zemlje, a 4 zašto ne treba otići iz zemlje

- Šta bismo rekli ovoj osobi? Kako bismo je posavjetovali?
- Koje bismo razloge i argumente ponudili da se ostane u BiH? Kako to?
- A koji bi bili razlozi za odlazak BiH? Kako to?
- Dajte primjere – dobru i lošu praksu/iskustva kada je povratak u BiH slučaj!

Slobodno dozvoliti raspravu između učesnika ZAI PROTIV!

- Da li nekad razmišljate o ponovnom odlasku iz zemlje? Kako to?
- Pomislite kada ste posljednji put razmišljali o tome – šta vas je podstaklo? Kako to?
- Da li nešto konkretno preduzimate po tom pitanju? Kako to? Šta?

Vježba: kristalna kugla (10')

Zamislite da imamo kristalnu kuglu/ili magični napitak koji nam dozvoljava mali pogled u budućnost, kako zamišljate život za recimo 5 godina od sad
Ukratko:

- Kako zamišljate vašu budućnost? Koje su vaše želje? Šta je realno/manje realno? Kako to?
- Šta bi bio idealan scenarij za vas?
- Kakvi bi bili uslovi za povratak ljudi u BiH? Ili koliko će ljudi odlaziti? Na osnovu čega to vjerujete? Kako to?
- Šta je ono što će biti slično današnjem životu – što je važno sačuvati danas kada je povratak ljudi u BiH u pitanju? Kako to?
- Šta je ono što bi trebalo da se promijeni u narednih 5 godina kako bi se ljudi vratili? Šta je od toga manje/više realno da se ostvari?

Tema 4. Ideacije

20 min | Cilj: steći uvid u relevantne pristupe za povratak ljudi u BiH

Vježba: konsultant

Kada bi vas neka organizacija angažovala kao konsultanta na 1 dan da se obratite našim ljudima koji žive van BiH i da im pomognete da se vrate – kako biste se vi kandidovali za tu poziciju konsultanta? Molim vas zapišite neke vaše ideje za povratak ljudi, dok to radite razmislite ko može da pomogne – ljudi, organizacije, kompanije; kako pomoći i privući ljude nazad u BiH, koji aspekti života treba da se poprave, na koji način, koje dobre primjere/prakse iz svog okruženja možete da podijelite itd.... Imate par minuta da ih zapišete i onda da podijelite sa nama.

- Koje su vaše ideje?
- Ko treba sa tim da pomogne?
- Od svih ideja koja je najrealnija da se realizuje? Zašto baš ta?

Vježba: razglednica

Voljela bih da zamislite da pišete razglednicu iz ove perspektive – da pišete sebi u periodu kada ste bili van zemlje. Na razglednici treba da napišete jedan najiskreniji savjet sebi – ono što znate danas (o životu van/u BiH), a tada niste znali. Imate 1-2 minuta da napišete.

- Šta ste napisali? Kako zvuči vaš savjet?

Tema 5. Zatvaranje teme

5 min | Cilj: ukratko sumirati i zatvoriti diskusiju

- Poslije svega o čemu smo diskutovali danas, koja je glavna ideja, misao, osjećanje koje ćete ponijeti sa sobom?
- Da li biste nešto preporučili kao poruku za kraj?

KRAJ

Zahvala učesnicima na sudjelovanju.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

314.745.3-054.73:330.59(497.6)

PRETPOSTAVKE i pravci unapređenja kvalitete života i kreiranja stimulativnog okruženja za povratnike / Muris Čičić ... [et al.] ; urednik Miloš Trifković. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020. - 113 str. : graf. prikazi ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 192. Centar za sistemska istraživanja ; knj. 7)

Na spor. nasl. str.: Assumptions and directions for improvement of quality of life and creating a stimulating environment for returnees. - Bibliografija: str. 95-97.

ISBN 978-9926-410-60-5

1. Čičić, Muris

COBISS.BH-ID 41651718